

قاضی نظام‌الدین اصفهانی در آینه مصادِرِ عصری و متأخر

سید محمد رضا ابن‌الرَسُول*

چکیده

در مقاله «قاضی نظام‌الدین اصفهانی در آینه مصادِرِ عصری و متأخر»، پس از مقدمه‌ای در بیان مسلماتِ زندگی و آثار این دانشور ادیب و شاعر ذولسانین اصفهان در قرن هفتم هجری، و گزارشی از دست‌نویس‌های آثار او آمده‌است:

۱. نام و یاد قاضی نظام‌الدین اصفهانی و پاره‌ای از سروده‌ها و نوشته‌های وی در بیست و اندی کتاب - که از قرن هفتم تا سیزدهم هجری قمری نگاشته شده - قابل دسترسی است. به دیگر سخن، هیچ قرنی نیست که کسی یا کسانی قاضی را در آثار خویش یاد نکرده باشند. بنابراین ادعای گمنامی شاعر را باید مورد تأمل قرار داد.

۲. شماری از ویژگی‌های شاعر باعث اقبالِ هم‌روزگارانِ ما به بررسی احوال و آثار او شده است. نگارنده مقاله در طی یک جستجوی گسترده کتابخانه‌ای نشان داده است که از آغاز قرن چهاردهم هجری قمری تاکنون بیش از یک‌صد تن از محققان و نویسندگان ایرانی، عرب، ترک و اروپایی در آثار خود از قاضی نظام‌الدین اصفهانی نام برده و گاه به زیست‌نامه یا پرداخته‌های او اشاره کرده‌اند.

کلیدواژه: قاضی نظام‌الدین اصفهانی، آثار، کتاب‌شناسی، نام‌نامه، قرن هفتم هجری.

پیش از آن که شرح حال و آثار قاضی نظام‌الدین اصفهانی را از نگاه دیگران بنگریم، چکیده‌ای از زیست‌نامه او را که به تفصیل در مقاله‌ای دیگر گزارده‌ایم،^۱ بازگو می‌کنیم:

ابوسعبد محمد بن اسحاق بن المطهر، معروف به قاضی نظام‌الدین اصفهانی دانشمند و شاعر دولسائین اصفهان در قرن هفتم هجری، و ستایشگر خاندان سرشناس جوینی است. وی به تقریب در اوایل قرن هفتم هجری متولد شده، و به یقین پیش از سال ۶۳۱، و تا سال ۶۸۱ هجری در قید حیات بوده است. خاندان قاضی همه اهل علم و تعلیم بوده‌اند و «قضاء» منصب خانوادگی اوست، چنان که او خود قاضی القضاة اصفهان بوده است. نیز در یکی دو رباعی عربی به تشبیح خویش تصریح کرده است. مجموعه آثار قاضی نظام‌الدین اصفهانی را منشآت یا دیوان المنشآت نامیده‌اند. این مجموعه شامل چند بخش مهم است:

ا) شرف ایوان البیان فی شرف بیت صاحب الدیوان؛ مجموعه نظم و نثر ادبی است در مدح خاندان جوینی که پس از سال ۶۵۱ هجری فراهم آمده و شاعر آن را برای عطاملک جوینی (صاحب تاریخ جهانگشای) فرستاده است.

ب) نخبة الشارب و عجالة الرّاکب؛ این اثر که به نام دیوان رباعیات یا کتاب دویتات هم یاد شده، مجموعه‌ای بالغ بر پانصد رباعی عربی در همه قوافی بیست و هشتگانه است که قاضی، آن‌ها را پس از مجموعه پیش‌گفته، پرداخته و خود بر اساس حروف الفبا مرتب نموده و به همان عطاملک جوینی هدیه کرده است. این مجموعه به چاپ رسیده است.

ج) رسالة القوس یا القوسیة؛ رساله‌ای ادبی است به شیوه مقامات و به زبان عربی در وصف کمان که شاعر، خطاب به کمال‌الدین اسماعیل، شاعر مشهور اصفهان نگاشته و معارضه با آن را از وی خواسته است. رسالة القوس کمال در پاسخ به این اثر قاضی است (این دو رساله با نام‌های القوسیة النظامیة و القوسیة الکمالیة نیز یاد شده است).

د) چند رساله ادبی دیگر به زبان عربی به نام‌های رسالة الطیر، رسالة الشعر، رسالة الخیل، رسالة السمع و البصر، الرسالة الجیمیة، و الرسالة الدلیة و یک منظومه عربی در مناظره سیف و قلم، و یک منظومه ملمع شامل مناظره سرو و آب (در بخش فارسی آن) که قاضی این آثار را خطاب به افراد گوناگون از جمله عطاملک جوینی، برادرش خواجه شمس‌الدین جوینی، و دیگر بزرگان معاصر خود ساخته و پرداخته است. البته احتمال این که برخی از این رسائل و قصائد در ضمن کتاب شرف ایوان البیان گنجانیده بوده، منتفی نیست.

در پایان این مقدمه ناگفته نگذاریم که قاضی نظام‌الدین اصفهانی یک بار در ضمن

قصیده‌ای در مدح خواجه بهاء‌الدین محمد جوینی، پدر عظاملک از عزم خود بر تصنیف کتاب‌هایی در بارهٔ ممدوح سخن می‌گوید،^۲ و بار دیگر در مقدمهٔ کتاب شرف ایوان البیان می‌نویسد که اگر طول عمر بیابد و مورد عنایت عظاملک و برادر او، خواجه شمس‌الدین قرار گیرد، نوشتن کتابی را در تاریخ و احوال دولت جوینیان آغاز خواهد کرد؛^۳ اکنون نمی‌دانیم آیا قاضی توفیق یافته‌است که چنین آثاری را قلمی کند یا از حد آرزو و تصمیم فراتر نرفته‌است. از آثار قاضی، دست‌نویس‌هایی در کتابخانه‌های ایران و جهان گزارش شده‌است.

دست‌نویس‌های منشآت شاعر

نسخه‌های متعددی از همه یا بخش‌هایی از منشآت قاضی در کتابخانه‌های ایران و جهان فهرست شده که در حد اطلاع و اطمینان نگارندهٔ این سطور به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. نسخهٔ کتابخانهٔ شخصی آموزگار در ایران؛ دست‌نویسی است با آغاز و انجام افتاده، شامل قصائد و رسائل و رباعیات قاضی نظام‌الدین اصفهانی که شادروان محمد تقی مدرس رضوی،^۴ استاد دکتر محقق^۵ و جناب محسن فرزانه^۶ آن را دیده و تورق کرده‌اند. این نسخه در اختیار مرحوم سید حسین آموزگار رضوی (خراسانی) بوده و از نظر وی بنا به قرائتی در زمان حیات قاضی کتابت شده‌است. اکنون از سرنوشت این نسخه هیچ اطلاعی در دست نیست و کوشش نگارنده برای دستیابی به خبر یا اثری از آن - که ظاهراً تنها دست‌نویس موجود در ایران و اقدم نسخ منشآت قاضی است - تاکنون بی‌نتیجه مانده‌است.

۲. نسخهٔ کتابخانهٔ اوقاف موصل؛ دست‌نویس جُنگی است به شماره «۵۱ / ۲۵» شامل مجموعهٔ رباعیات و برخی از قصائد و رسائل شاعر که به دست محمد بن محمود بن الحسن السمرقندی در سال ۶۸۶ هجری کتابت شده‌است.^۷ این نسخه، مورد استفادهٔ یکی از پژوهشگران معاصر عرب هم بوده‌است.^۸ هم اکنون و پس از فتنهٔ اخیر عراق هیچ اطلاعی از سرنوشت این نسخه در دست نیست و کوشش نگارنده هم در این باره هنوز به نتیجه نرسیده‌است.

۳. نسخهٔ شماره «۲۳۱۵» کتابخانهٔ احمد ثالث ترکیه؛ دست‌نویسی است از منشآت شاعر (شامل قصاید، رسائل و رباعیات) در ۲۲۷ برگ (هر صفحه پانزده سطر، در

اندازه نوشته حدود ۱۴ × ۱۰ سانتی متر) که در سال ۷۱۰ هجری به خط نسخ محمود بن عبدالمجید بن عبدالحمید بن عبدالرشید الرضی کتابت شده است. این نسخه علی رغم افتادگی یک صفحه از آغاز آن، و در برداشتن شماری اندک از سروده های قاضی، کامل ترین، صحیح ترین و قدیم ترین نسخه در دسترس است. گفتنی است بروکلیمان این دست نویس را با عبارت «طوبقبو سرای ۲۳۱۵ (RSO IV 699)» معرفی کرده است.^۹

۴. نسخه شماره «Arabe 3174» کتابخانه ملی پاریس؛ دست نویس دیگری از منشآت قاضی است در ۱۴۱ برگ (هر صفحه نوزده سطر، در اندازه نوشته حدود ۱۸ × ۱۱ سانتی متر) که در سال ۷۳۷ ه. ق به خط نسخ کاتبی بی نام نگاشته شده است. چندین برگ این نسخه در چندین موضع از وسط افتاده، و غالباً با کمترین نقطه و حرکات کتابت شده است. تصویر این نسخه، در اختیار نگارنده است.

۵. نسخه موزه بریتانیا؛ دست نویسی است به شماره «۶۱۵» که بروکلیمان^{۱۰} و جرجی زیدان^{۱۱} بدان اشاره کرده اند.

۶ و ۷ و ۸. سه نسخه در کتابخانه های ایاصوفیه، فاتح، و عاشر افندی ترکیه؛ این سه دست نویس را بروکلیمان گزارش کرده است.^{۱۲} دو نسخه نخست، مورد استفاده یکی از پژوهشگران معاصر هم بوده است.^{۱۳}

۹. نسخه کتابخانه ملی پاریس؛ دست نویسی جُنْگی است به شماره «Arabe 3423» در ۴۴۵ برگ که در سال ۸۴۹ ق در هرات کتابت شده و مجموعه قصائد و رسائل شاعر هم در آن قرار گرفته است (۳۸ پ - ۱۹۰ پ) ولی مجموعه رباعیات او را در بر ندارد. تصویر این نسخه نیز در اختیار نگارنده است.^{۱۴}

۱۰. نسخه کتابخانه جان رابند در منچستر انگلستان؛ دست نویسی است از نخبه الشارب و عجاله الراکب، به شماره «Rylands Arabic 465» با انجام افتاده، در پنجاه و یک برگ شامل بیش از پانصد رباعی شاعر که به خط نسخ کتابت شده است. میکروفیلم نسخه در ایران وجود دارد^{۱۵} و تصویری از آن هم در اختیار نگارنده این سطور است. گفتنی است نسخه محل بحث، فاقد مشخصات مؤلف یا سراینده است.

نگارنده این سطور در جریان یک جستجوی گسترده کتابخانه ای، هر اثری که در بردارنده نام یا اشاره ای به قاضی نظام الدین اصفهانی یا آثار او بود، بررسی کرد که ماحصل آن در این جا آمده است.

یادنامه قاضی نظام‌الدین اصفهانی در مآخذ قدیم

از زمان حیات قاضی تا پایان قرن سیزده هجری قمری بزرگانی به اجمال یا به تفصیل به ذکر نام و شرح حال و آثار وی پرداخته‌اند که آن‌ها را فهرست‌وار به ترتیب تاریخی معرفی می‌کنیم:

۱. کمال‌الدین اسماعیل، شاعر مشهور اصفهانی (م. ۶۳۵ ه.ق) در پایان رساله القوس یا قوسیّه خود، - که آن را در پاسخ معارضه خواهی قاضی نظام‌الدین اصفهانی نگاشته - از قاضی و قوسیّه او چنین یاد می‌کند:^{۱۶}

هَذَا وَقَدْ سَبَقَنِي إِلَى هَذِهِ الشَّرْعَةِ مَنْ هُوَ سَبَّاقُ غَايَاتِ الْفَضْلِ، وَخَرِيبُ طُرُقِ الْعَقْلِ وَالنَّقْلِ، فَلَمْ يَبْقَ فِي الْقَوْسِ مَنْزَعٌ، وَلَا فِي كِنَانَةِ الْفَصَاحَةِ أَهْرَعٌ، لَكِنِّي قَرَنْتُ شَوْهَاءَ بِحَسَنَاءَ، وَأَرْسَلْتُ عُيْبَةَ مِنْ عَيْنِ عَوْرَاءَ، وَنَطَطْتُ خَرْزَةَ فِي سِلْكِ الْأَلَالِ، وَدَفَعْتُ بِهِ عَيْنَ الْكَمَالِ.^{۱۷}

ناگفته نماند که هر چند کمال، نام قاضی را در این عبارات نیآورده، اما اولاً از آن روزگار، قوسیّه‌ای جز قوسیّه قاضی نظام‌الدین اصفهانی گزارش نشده‌است که خطاب به کمال‌الدین اسماعیل نگاشته و معارضه با آن را از وی خواسته باشند؛ ثانیاً در حاشیه دست‌نویسی کهن از قوسیّه کمال^{۱۸} آمده‌است که عبارت «من هو سَبَّاق ...» کنایه از قاضی نظام‌الدین اصفهانی است.

۲. ابن الفوطی (۶۴۲ - ۷۲۳ ه.ق) در کتاب گران‌مایه خود تلخیص مجمع الآداب، در دو جا از قاضی نظام‌الدین اصفهانی یاد کرده‌است؛ یکی در مدخلی با عنوان «علاء‌الدین اسحاق القاضی ابن قاضی القضاة نظام‌الدین محمد بن قاضی القضاة اسحاق الاصفهانی»^{۱۹} از فرزند و پدر قاضی نام برده، هر چند متأسفانه در ذیل این مدخل هیچ مطلبی نگاشته است.

دوم در ذیل مدخل «مجدالدین أبو عبدالله فضل الله بن محمد بن أبي بكر بن شعراة الأعرج الاصفهانی الفقیه الأديب»^{۲۰} از قدوم همین مجدالدین به مراغه در سال ۶۶۸ ه.ق، خبر داده و آن‌گاه افزوده‌است: «وَكُنْتُ مِنْهُ مِنْ أَشْعَارِ الْقَاضِي نِظَامِ الدِّينِ وَغَيْرِهِ»؛ که از این عبارت معلوم می‌شود اشعار قاضی حتی در زمان حیات او هم نقل زبان‌ها بوده و روایت می‌شده‌است.

۳. در مجموعه اشعار دست‌نویس شماره «۳۷۷۵» کتابخانه اسماعیل صائب ترکیه که در سال ۶۸۱ هجری به دست کاتبی به نام یونس بن ابی‌بکر کتابت شده، و فیلم آن هم

به شماره «۲۷۵» در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، بنا به گزارش فهرست‌نگار،^{۲۱} و استظهار جناب میرافضلی،^{۲۲} شش رباعی عربی از قاضی آمده که ذیل «للقاضی فی الغلام و جوابه» قرار گرفته است.

۴. حمدالله مستوفی (م. ۷۳۰ هـ.) در تاریخ‌گزیده (نگارش شده در حدود سال ۷۲۱ هجری) در فصل ششم از باب پنجم، در ذکر مشاهیر شعرای عجم، هشتاد و هشت شاعر پارسی‌گوی را برشمرده که هشتادمین آن‌ها به ترتیب الفبایی او (و در حرف «نون») قاضی نظام‌الدین اصفهانی است:

قاضی نظام‌الدین اصفهانی معاصر ابقاخان بود. اشعار عربی و فارسی نیکو دارد. از قصیده ملّمع که در مدح خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان گفته این چند بیت [که بر خاطر بود] ثبت افتاد.^{۲۳}

وی آن گاه بیست و یک بیت (بیست بیت فارسی با تضمین یک بیت عربی خواجه بهاء‌الدین جوینی) را آورده که همان ابیاتِ مناظره سرو و آب است.

مناظره سرو و آب در ضمن قصیده‌ای ملّمع آمده که قاضی نظام‌الدین اصفهانی آن را در جواب و تکمیل قطعه‌ای ملّمع از خواجه بهاء‌الدین محمد پدر دو برادر مشهور، عظاملک جوینی و خواجه شمس‌الدین سروده است، چنان که ابیاتی از این قطعه در تاریخ جهان‌گشای هم مذکور است. بنابراین عبارتِ مستوفی خالی از تسامح نیست.

۵. ابوالمجد تبریزی در مجموعه ارجمند خود، موسوم به سفینه تبریز (نگاشته در سال‌های ۷۲۱ - ۷۲۳ هـ.) در چهار جا از قاضی یاد کرده است؛ یکی در آغاز قصیده هفتاد و چهار بیتی قاضی مشتمل بر مناظره سرو و آب که چنین آورده است:

این قصیده‌ایست موسومه بمناظره سرو و آب از گفتار امام واصل، عالم کامل، ملک الشعرا قاضی نظام‌الدین اصفهانی مشتمل بر نسیب و مناظره سرو و آب و مدح مخدوم سعید شهید صاحب اعظم شمس‌الملوک صاحب دیوان طاب تراهما و ملّمع است.^{۲۴}

دوم در پایان قوسیّه کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی در حاشیه عبارت «هذا و قد سبقني إلى هذه الشّرة من هو سبّاق غایات الفضل...» آورده است:^{۲۵}

مَنْ فاعِلٌ سَبَقَنِي وَ هُوَ كِنَايَةٌ عَنِ ... أَلْعَلَامَةِ نِظَامِ أَلْمَلَّةِ وَ أَلدِّينِ ... قاضی أَلْقُضَاةِ إِسْحَاقَ بْنِ ... أَلْأَصْفَهَانِيِّ.^{۲۶}

سوم در پی قوسیّه کمال، متن قوسیّه قاضی را هم آورده و در آغاز آن پس از بسمله چنین نگاشته است:

کتاب رسالۃ القوسیة النظامیة من إنشاء الصدر الإمام المعظم أفضی القضاة
نظام الملة و الدین الاصفهانی نور الله ضریحه.^{۲۷}

چهارم در آغاز رسالۃ الخیل قاضی مشتمل بر شصت و نه بیت عربی، پس از بسمله
چنین آورده است:

کتاب رسالۃ الخیل من إنشاء العلامة الإمام أفضی القضاة نظام الملة و الدین
الاصفهانی طاب ثراه و جعل الجنة مأواه.^{۲۸}

۶. آوی در ترجمه خود از محاسن اصفهان مافروخی که در سال ۷۲۹ ه. به انجام
رسانیده، در ضمن افزوده‌های بسیار خود بر مطالب کتاب، از اشعار قاضی هم استفاده
کرده است؛ یکی در وصف حصن ماریین اصفهان که به آتشکده معروف است،^{۲۹} یک
بیت عربی از آغاز قصیده مناظره سرو و آب قاضی، و دیگری در وصف بهار اصفهان^{۳۰}
که یک رباعی ملمع قاضی را بی آن که از سراینده نامی ببرد، نقل کرده است.

سوم در ضمن وصف سرای خواجه بهاء الدین محمد، پسر خواجه شمس الدین
صاحب دیوان جوینی، قصیده عینیه قاضی را در این باره - که شامل چهل و سه بیت
عربی است - آورده و در آغاز آن چنین نگاشته است:

و مولانا مرحوم قاضی نظام الدین اصفهانی طاب مثواه، صاحب دیوان
ممالک نظم و نثر عرب و عجم در تهنیت این عالی سرای انشاء فرموده است، و
الآیات هذه:^{۳۱}

چهارم باز در ذکر سادات عظام و نقباء کرام اصفهان، مطلع قصیده نوتیه قاضی در
مدح اهل بیت علیهم السلام را بی آن که از سراینده نامی ببرد، نقل کرده است.^{۳۲}

۷. عزالدین عبدالعزیز بن ابی الغنایم کاشانی، از ادیبان و نویسندگان نیمه اول سده
هشتم هجری، در اوایل کتاب روضة الناظر و نزهة الخاطر که مجموعه‌ای است موضوعی
در اشعار فارسی و عربی، شش بیت از قصیده نوتیه قاضی در مدح اهل البيت علیهم السلام را
در کنار عنوان «قاضی نظام الدین اصفهانی» آورده است.^{۳۳} باز در یکی دیگر از
نسخه‌های این کتاب و در صفحات گوناگون آن و ذیل همین عنوان، ابیاتی عربی از
قاضی (بیش از بیست بیت) به چشم می‌خورد.^{۳۴} نیز بر اساس گزارش جناب میرافضلی
از همین نسخه، یک رباعی فارسی به اسم «قاضی اصفهان» هم در آن مندرج است.^{۳۵}

۸. سید محمود بن محمود بن علی حسینی گلستانه، از سادات فاضل و ادیب اصفهان
در قرن هشتم هجری، در کتاب ادبی و اخلاقی خود به نام انیس الوحدة و جلیس الخلوۃ

(نگاشته در فاصله سال‌های ۷۳۰ - ۷۵۰ ه.ق.) در ابوابِ گوناگونِ سروده‌های عربی و فارسی قاضی را غالباً ذیل عنوان «لمولی المرحوم السعید قاضی نظام‌الدین الاصفهانی طاب ثراه»^{۳۶} و امثال آن آورده‌است.^{۳۷}

۹. جاجرمی (قرن هشتم هجری) در کتاب مونس الاحرار (تألیف شده در سال ۷۴۱ ه.ق.) در چند جا از قاضی یاد کرده و رباعیات مملّع و فارسی او را آورده‌است؛ نخست در دیباجه کتاب در ضمن «اسامی شعراء و بزرگان کی ذکر ایشان در این مجموعه مسطور است»، قاضی را با عنوان «قاضی نظام‌الدین» یاد می‌کند.^{۳۸} آن گاه در بایی که به رباعیات اختصاص داده، فصل هفتم را با عنوان «در رباعیات سلطان الافاضل قاضی نظام‌الدین تعدد الله رحمه»^{۳۹} آغاز می‌کند و در آن دوازده رباعی مملّع قاضی را می‌آورد.

دیگری در فصل نهم از همین باب یک رباعی فارسی از قاضی آورده و پیش از آن چنین نوشته‌است: «سلطان الافاضل قاضی نظام‌الدین فرماید».^{۴۰} باز در فصل پانزدهم در وصف شراب با همان عبارت یک رباعی فارسی از قاضی نقل کرده‌است.^{۴۱}

۱۰. فتح‌الله کاتبی قزوینی در بیاض خود - که در قرن هشتم (پس از سال ۷۵۳ ه.ق.) نگاشته شده و اخیراً با عنوان جنگ مهدوی به صورت چاپ عکسی منتشر گردیده - نیز در چند جا از قاضی یاد کرده‌است؛ یکی در میان بازگویی سخن حکما، یک رباعی عربی از قاضی را پس از عبارت «لقاضی نظام‌الدین» آورده‌است.^{۴۲}

دوم در یک فصل جداگانه که سه برگ نسخه را به خود اختصاص داده و با عنوان «الرباعیات للقاضی نظام‌الدین طاب ثراه» آغاز گشته، مجموعه‌ای از رباعیات عربی و مملّع قاضی (نود و شش رباعی) گرد آمده‌است.^{۴۳}

سوم در میان اشعار متفرقه عربی و فارسی، ذیل عنوان «قاضی نظام‌الدین اصفهانی گفت در پسری که با قلندران در ساخته بود» یک رباعی فارسی از قاضی آورده‌است.^{۴۴} چهارم باز در پایان همان اشعار، چهار بیت مملّع از قاضی را پس از عنوان «للقاضی المرحوم نظام‌الدین» آورده‌است.^{۴۵}

۱۱. در جنگ گران‌قدر دیگری که در قرن هشتم (۷۸۲ ه.ق.) به اهتمام تاج‌الدین وزیر فراهم آمده و با نام بیاض تاج‌الدین احمد وزیر به صورت چاپ عکسی، و سپس چاپ حروفی انتشار یافته، نیز در چند مورد نشانی از قاضی می‌یابیم؛ یکی در طّی یازده صفحه، مجموعه‌ای از رباعیات عربی و مملّع قاضی (چهل و نه رباعی) به قلم شخصی به

نام «جلال الاناری» بازنگاری شده است. در آغاز این رباعیات آمده است: «من کلام
الفاضل القاضي نظام الملة و الدين الاصفهانی تعمده الله بعفرانه».^{۴۶}

دوم در جایی دیگر، یکی از رباعیات عربی قاضی در قافیۀ «ر» - که پیشتر هم آمده
- با عنوان «للقاضي نظام الدين الاصفهانی فی الموعظة» به قلم کسی دیگر مکرر گشته، و
پس از آن یک رباعی ملمع او هم ذیل عنوان «و له فی التّغزل» نگاشته شده است.^{۴۷}

سوم باز در میان اشعار متفرقه، ذیل عنوان «لقاضي^{۴۸} الاصفهانی علیه الرحمة» جمعاً
هفت رباعی عربی، ملمع و فارسی آمده است.^{۴۹}

چهارم نیز در جای دیگری در میان گزیده ابیات، دو رباعی عربی در قافیۀ ضاد و
ذیل عنوان «للقاضي» آمده است.^{۵۰}

۱۲. مجموعه منشآت کتابخانه دانشگاه استانبول؛ جنگ دست‌نویسی است به
شماره «۵۵۲»، که بر اساس گزارش فهرست‌نگار آن ظاهراً در قرن هشتم هجری کتابت
شده و یکصد برگ دارد و هشتمین بخش آن در چهار برگ، سروده‌هایی از شاعر را در
بر گرفته است.^{۵۱}

۱۳. در دست‌نویس مجموعه رسائل کتابخانه حمیدیه ترکیه (به شماره «۱۴۴۷») که
به خط نسخ در قرن هشتم و نهم (۷۵۰ - ۸۱۱ هـ.) کتابت شده، دو نامه فارسی^{۵۲} قاضی به
دو تن از بزرگان و صاحب منصبان عصر «من إنشاء القاضي نظام الملة و الدين
الاصفهانى إلى الصاحب عز الدين طاهر»، و «من إنشاء المولى السعيد نظام الدين القاضي
إلى الوزير نجم الدين جيلاباذی رحمهما الله تعالى»^{۵۳} آمده است. میکرو فیلم این نسخه
در ایران موجود است^{۵۴} و نگارنده این سطور هم تصویر دو نامه یادشده را در اختیار
دارد.

۱۴. محمد بن قاسم بن یعقوب در سال ۹۲۱ هـ.، گزیده‌ای از ربیع الأبرار زمخشری
فراهم آورده و متون متأخر بسیاری را هم بر اصل کتاب افزوده و آن را روض الأخیار
المنتخب من ربیع الأبرار نامیده است. وی در در یکی از فصول این کتاب، یک رباعی
عربی قاضی را بدون ذکر نام او زیر عنوان «و قال آخر» آورده است.^{۵۵}

۱۵. خواندمیر (۸۸۰ - ۹۴۲ هـ.) در تاریخ حبیب السیر - که در سال ۹۳۰ هـ. نگاشته -
آورده است:

و از جمله شعراء زمان اباقاخان یکی قاضی نظام‌الدین اصفهانی است و
خدمت^{۵۶} قاضی در نظم اشعار عربی و فارسی بغایت ماهر بود و او را

قصیده‌ایست مملّغ در مدح خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان^{۵۷} و این دو بیت از غزلی است که در آن قصیده مندرج گردانیده.^{۵۸}

وی سپس دو بیت فارسی از مناظره سرو و آب را نقل کرده‌است.

۱۶. در جنگ یا مجموعه اشعار دست‌نویس شماره «۵۳۱۹» کتابخانه ملک که در سده دهم کتابت شده، بنا به گزارش فهرست‌نگاران، دو سروده - که یکی از آن دو، یک رباعی فارسی است - ذیل عنوان‌های «قاضی نظام‌الدین اصفهانی» و «السعيد قاضي نظام‌الدین اصفهانی» در صفحه‌های ۳۷۷ و ۶۴۳ آن دیده می‌شود.^{۵۹}

۱۷. محمد بن نجم‌الدین بن محمد صالحی هلالی (۹۵۶ - ۱۰۱۲ ه.ق) در مجموعه ادبی خود به نام سفینه الصالحی الکبری که یک نسخه دست‌نویس آن در موزه بریتانیا به شماره «(Or. 2797)» و دیگری در کتابخانه ملی پاریس به شماره «(Arabe 4236)» نگهداری می‌شود،^{۶۱} هفتاد و دو رباعی عربی شاعر را ذیل عنوان «رباعیات القاضي نظام‌الدین الاصفهانی طاب ثراه» آورده‌است. تصویری از دست‌نویس اخیر در اختیار این بنده است.^{۶۲}

۱۸. علامه شوشتری (م. ۱۰۱۹ ه.ق) در مجالس المؤمنین (نگاشته در سال ۹۹۰ ه.ق) در چند موضع از قاضی یاد کرده‌است؛ یکی در ضمن مجلس پنجم - که به ذکر برخی از متکلمان و مفسران و محدثان و فقهاء و مجتهدان و اعیان قراء و نُحاة و لغویین پرداخته - مدخلی را به قاضی اختصاص داده‌است:

القاضي نظام‌الدین محمد بن قاضي القضاة اسحق بن المظهر^{۶۳} الاصفهانی، اقضى القضاة عراق، و در فنون فضایل یگانه آفاق بود، چنانچه در بعضی از رباعیات، اشعار بآن نموده.^{۶۴}

وی سپس یک رباعی عربی از قاضی را نقل کرده، می‌افزاید:

با خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان و برادرش خواجه عطاء ملک^{۶۵} و پسرش خواجه بهاء‌الدین محمد صحبت داشته و از ایشان تربیت یافته و در مدح ایشان قصائد دارد که در آنجا ایشان را به رواج مذهب شیعه اثنی عشریه ستوده و اظهار شکر آن بجا آورده، و بدست^{۶۶} سلطان المحققین، خواجه نصیرالدین محمد طوسی طیب الله مشهده نیز رسیده و در بعضی از قصائد خود اشعار بمدح او نموده و از جمله قصائد او آنچه افتتاح آن بمذهب اهل البیت نموده و ختم آن بمدح خواجه بهاء‌الدین محمد فرموده این قصیده است.^{۶۷}

علامه شوشتری آن گاه نوبت به ای عربی از قاضی شامل چهل و دو بیت آورده و

افزوده‌است: «و این دو رباعی که از مشرب تشییع خبر می‌دهد، از مآثر طبع فیاض اوست».^{۶۸}

و زان پس دو رباعی عربی از قاضی را باز نگاشته‌است. دیگر در ضمن مجلس دهم - که به ذکر وزراء عظام پرداخته - در ذیل مدخل شمس‌الدین محمد جوینی از قاضی یاد کرده‌است: «... شمس آسمان رفعة و امارت، بیت القصیده دیوان حشمت و وزارت بود. چنانکه قاضی القضاة اصفهانی در مدح او گفته».^{۶۹}

وی پس از این عبارت، دو بیت از یک قصیده عربی قاضی را نقل کرده‌است. نیز در همان مجلس در ذیل مدخل علاء‌الدین خواجه عطاملک آورده‌است: «و قاضی القضاة نظام‌الدین اصفهانی دیوان رباعیات خود را باسم سامی او موشح ساخته».^{۷۰}

و باز در ذیل مدخل بهاء‌الدین محمد بن صاحب‌دیوان یک جا نوشته‌است: «و جناب اقضوی قاضی نظام‌الدین اصفهانی در آخر بعضی از قصائد خود که افتتاح آن به مدح اهل البیت نموده، اشاراتی به مدح خواجه بهاء‌الدین و عقیده او نموده و گفته».^{۷۱} علامه شوشتری در این جا پنج بیت از همان نوبته‌ای را که در شرح حال قاضی آورده بود، بازگو کرده‌است. و در جای دیگری از همین مدخل در ذکر وفات خواجه بهاء‌الدین چنین آورده‌است:

و افاضل شعرای زمانه در مرثیه آن بزرگ یگانه قصائد خوب گفتند و از آنجمله این مرثیه است که جناب اقضوی قاضی نظام‌الدین اصفهانی گفته و الحق دُر سفته.^{۷۲}

وی در پی این عبارت، قصیده عربی با قافیة قاف در هفتاد و شش بیت آورده و در واقع با آن شرح حال بهاء‌الدین جوینی را هم ختم کرده‌است.

۱۹. باز علامه شوشتری در کتاب دیگر خود إحقاق الحق، در ذیل بحث پنجم با عنوان «فی ذکر بعض الفضائل التي تقتضي وجوب إمامة أمير المؤمنين (ع)»،^{۷۳} پس از عبارت زیر، چهار بیت از همان نوبته قاضی را که در مدح اهل بیت عليهم السلام سروده، نقل کرده‌است. «و قال القاضي نظام‌الدین الاصفهانی من معاصري هولاء كوخان في قصيدة المشهورة».^{۷۴}

۲۰. شیخ بهائی (م. ۱۰۳۱ هـ.) در کشکول خود یک بار تحت عنوان «القاضي نظام‌الدین من کتاب دو بیتانه»^{۷۵} پنج رباعی عربی از قاضی را نقل کرده‌است. و در جایی دیگر^{۷۶} بی آن که نامی از قاضی ببرد، ذیل عبارت «من مجموع قدیم فی مدح

صاحب الزمان (ع)، شش بیت از قصیده نوبیه قاضی در مدح اهل بیت علیهم السلام را باز نوشته و از عبارت فوق معلوم می‌شود، نمی‌دانسته‌است که این ابیات، سروده همان قاضی نظام‌الدین است و در ستایش صاحب الزمان (عج) نیز نیست.

۲۱. محمد حسن بن عبدالرسول فانی زنوزی (۱۱۷۲ - ۱۲۱۸ هـ.)، در روضه چهارم از کتاب بزرگ ریاض الجنه - که به شرح حال علما اختصاص یافته - در حرف نون و ذیل «نظام‌الدین» چنین آورده‌است:^{۷۷}

القاضي نظام‌الدین محمد بن أفضى القضاة اسحق بن المطهر الاصفهاني، أفضى القضاة عراق و در فضائل يگانه آفاق بود، چنانچه خود در بعضی از رباعیات اشعار به آن نموده و گفته؛

وی آن گاه یک رباعی عربی قاضی را باز نگاشته‌است. چنان که مشهود است این عبارات عیناً از کتاب مجالس المؤمنین شوشتری رونویسی شده‌است، اما در ادامه به نکته‌هایی تازه هم بر می‌خوریم:

و رساله قوسیّه از جمله مؤلفات اوست و بعضی از فضلاء نیشابور شرحی بر آن نوشته و دقایق فصاحت و بلاغیت او را ظاهر ساخته و در مدح او نوشته: «أفضى قضاة العالم، مفتي طوائف الأمم، منشي البدائع و العجائب، مظهر الروائع و الغرائب»؛ و با خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان، و برادرش خواجه عظاملک، و پسرش خواجه بهاء‌الدین محمد صحبت داشته و از ایشان تربیت یافته، در مدح ایشان قصائد دارد و به خدمت سلطان المحققین خواجه نصیرالدین محمد طوسی نیز رسیده و در بعضی قصائد خود اشعار به مدح او نموده و از جمله قصائد او آنچه افتتاح او به مذهب اهل بیت است، این است:

وی سپس چهل بیت از قصیده نوبیه قاضی را که در مدح اهل بیت علیهم السلام است، آورده و با آن، این مدخل کتاب خود را ختم کرده‌است.

۲۲. احمد علی هاشمی سندیلوی در تذکره مخزن الغرائب (که در سال ۱۲۱۸ هـ. تألیف شده)، ذیل مدخل «نظام‌الدین اصفهانی» آورده‌است:

معاصر ابقاخان بوده، اشعار عربی و فارسی نیکو دارد. از قصیده ملتمح که در مدح شمس‌الدین صاحب دیوان گفته‌است، این چند بیت از آن قصیده است.^{۷۸}

و آن گاه بیست و یک بیت از مناظره سرو و آب را نقل کرده‌است. چنان که مشهود است، نامبرده از تاریخ گزیده حمدالله مستوفی رونویسی کرده‌است، هر چند در ضبط کلمات اشعار، اختلافاتی با ضبط مستوفی دارد که به نظر می‌رسد احتمالاً نسخه دیگری از تاریخ گزیده در اختیار او بوده‌است.

۲۳. ملاً احمد نراقی (۱۱۸۵ - ۱۲۴۵) در کتاب الخزانة یک رباعی عربی ذیل عنوان «قاضی نظام الدین» آورده است.^{۷۹}

۲۴. عبدالنبی بن علی بن احمد بن الجواد الکاظمی المدنی الشیبی (م. ۱۲۵۶ هـ.) در تکمله خود بر کتاب نقد الرجال تفریسی (میر مصطفی ابن سیدحسین الحسینی) که با عنوان تکمله الرجال به چاپ رسیده، در استدراکات خود در «باب نظام»، مدخلی با عنوان «نظام القاضی الاصفهانی» باز می‌کند و در آن می‌نویسد:

«كان أفضى القضاة بالعراق، ولقي نصير الملة و الدين الطوسي، وله قصائد

في مدح أهل البيت - عليهم السلام - وفي مدح شمس الدين محمد صاحب

الديوان، وأخيه عطاء و ولده بهاء الدين محمد، مدحهم فيها بترويح مذهب

الشيعة الإمامية» كذا بخط المجلسي - رحمه الله -.^{۸۰}

نکته مهم در این عبارات، نظر علامه مجلسی است که این بنده در هیچ یک از آثار عربی و اجازات به چاپ رسیده وی نیافتم، هر چند علامه ظاهراً تنها نظر شوشتری در مجالس المؤمنین را به عربی نقل قول کرده است.

۲۵. علامه صاحب روضات (م. ۱۳۱۳ هـ.) هم در ضمن شرح حال عمادالدین طبری

صاحب کتاب کامل بهائی، و پس از یادکرد بهاءالدین جوینی و تمجید از اقدامات او و پدرش در ترویج تشیع آورده است:

واقول كأنّ إلى ما ذكره الاشارة من كلام القاضي نظام الدين الاصفهاني في

بعض ما يمدح به الوزير المذكور حيث يقول.^{۸۱}

و آن گاه شش بیت از نوتیه قاضی در مدح اهل البيت علیهم السلام را - که در پایان آن از

اقدامات بهاءالدین جوینی ستایش کرده - نقل کرده است.

۲۶. دست‌نویس مجموعه نظم و نثر کتابخانه مکرمین بن خلیل بن محمد الالبستانی

ترکیه - که میکروفیلم آن نیز در ایران وجود دارد^{۸۲} و تصویری از آن هم در اختیار

نگارنده است - بیست و پنج رباعی عربی و ملامع شاعر را در صفحات گوناگون، تحت

عنوان «قاضی نظام الدین» در بر دارد. تاریخ تحریر این مجموعه معلوم نیست، اما با

توجه به رسم الخط آن قطعاً پیش از قرن چهاردهم هجری کتابت شده است.

موارد بیست و چندگانه فوق، همه آن چیزی است که در متون کهن (پیش از قرن

چهاردهم هجری) در باره قاضی به دست آمده است و می‌بینیم که اطلاعات آن‌ها با

حذف مکررات، از یک صفحه فراتر نمی‌رود. ناگفته نماند که بخشی از این موارد، برای

نخستین بار توسط این بنده شناسایی و ارائه گشته است.

علت گمنامی شاعر

مرحوم دکتر مصطفی جواد، استاد فقید دانشگاه بغداد، ظاهراً نخستین پژوهشگر معاصر است که به زبان عربی در باره قاضی نظام‌الدین اصفهانی نوشتاری فراهم آورده و در ایران^{۸۳} و عراق^{۸۴} به چاپ رسانیده است. این مقاله به زبان فارسی هم ترجمه و چاپ شده است.^{۸۵} وی در بیان تطوّر ادب عربی در اصفهان، وقتی به دوره ایلخانیان - که زبان فارسی در آن زمان در ایران شیوع و گسترش یافت و حتی به سازمان اداری کشور هم کشیده شد، و شعر فارسی نقل مجالس و متاع مدارس گردید و از سوی دیگر زبان عربی کم فروغ شد - می‌رسد، اصفهان را استثنا می‌کند و می‌نویسد:

اصفهان در آن روزگار همچنان عواطف و احساسات خود را از طریق شعر عربی به تصویر می‌کشید و نظام‌الدین اصفهانی نمایانگر شعر عربی در دوران انتقال حکومت از عباسیان به ایلخانیان است ... شاعری است با آثار جاویدان که تاریخ در باره او انصاف روا نداشته ...^{۸۶}

وی همچنین در ریشه‌یابی گمنامی شاعر معتقد است تاریخ‌نگاران ادب فارسی از آن رو یاد او را فروگذار کرده‌اند که بنا بر سنت اصفهانی‌های آن عصر، به ادب عربی ملتزم بوده است، و تاریخ پردازان ادب تازی نیز به دلیل آن‌که با وی معاشرتی نداشته‌اند، از او غافل مانده‌اند و به علت بُعد مکان و یا کم توجهی به اخبار شعرای آن دوران - یعنی دوران آشفته چنگیزی - درباره او به کنجکاوی نپرداخته‌اند.

همو استفسار کتبی خود را از علامه قزوینی در باره منابع شرح حال قاضی گزارش می‌کند و می‌آورد که علامه هم در جوابی به تاریخ ۱۹۳۷ م. تصریح کرده شرح حال شاعر را در کتاب‌های در دسترس خود، تنها در دو کتاب فارسی حیب السیر و مجالس المؤمنین یافته است و هر دو اثر هم فاصله زمانی بسیاری تا عصر شاعر دارند و مطالب آن‌ها نیز ناچیز و مختصر است.

در استدراک و تکمیل کلام آن علامه فقید می‌افزایم افزون بر دست‌نویس‌های آثار شاعر، در میان بیست و اندی کتاب چاپی و خطی که در این بخش معرفی کردیم، چند اثر از جمله کتاب‌های فارسی تاریخ‌گزیده، ترجمه محاسن اصفهان، مونس الاحرار، و کتاب عربی تلخیص مجمع الآداب - که همه پیش از قرن دهم هجری تألیف شده - درباره احوال و آثار قاضی نظام‌الدین اصفهانی مطالبی دربر دارند.

وانگهی چنان که معلوم گشت از قرن هفتم تا قرن سیزدهم هجری قمری در هر قرن،

کسانی بوده‌اند که درباره قاضی قلم زده‌اند. نیز باید توجه داشت به رغم ادعای برخی، گمنامی یک ادیب یا شاعر همیشه به علت ضعف آثار ادبی او نیست چه، از میان رفتن آثار بزرگان و نیز کتب تراجم کهن، در طی طوفان‌های فتنه‌ای که در این سرزمین جریان یافته، از جمله عواملی است که سوگمندان نام و یاد بسیاری را از صفحات کتاب پر برگ دانش و فرهنگ ایرانی محو کرده‌است.

حال اگر چنین ادیبان فارسی‌زبان، بیشتر آثار ادبی خود را هم به زبانی غیر از زبان بومی خود آفریده باشند، هم مورد بی‌مهری هم‌زبانان خود قرار می‌گیرند، و هم از سوی ناهم‌زبانان و در نظر آنان همواره به انگ و ننگ عجمی بودن متهم‌اند.

ریشه‌یابی اقبال پژوهشگران معاصر به قاضی نظام‌الدین اصفهانی

در نیم قرن اخیر، ده‌ها پژوهشگر و نویسنده ایرانی و عرب، هر یک به گونه‌ای و به منظوری خاص، قاضی نظام‌الدین اصفهانی را مورد توجه قرار داده‌اند که می‌توان آنان را به چند گروه تقسیم کرد:

گروه نخست، فهرست نگاران، مجموعه پردازان و دائرةالمعارف‌نویسان‌اند که به اقتضای ماهیت پژوهش‌های دامنه‌دار خود، نام و یاد قاضی را هم در آثار خود از قلم نینداخته‌اند. کتب اعلام و تراجم، فهرس نسخ خطی و کتاب‌شناسی‌ها از این جمله است.

برخی از این آثار، همچون مشاهیر شعراء الشیعة شبستری، و الذریعة آقابزرگ طهرانی تنها از زاویه شیعه‌پژوهی به آثار و اخبار قاضی پرداخته‌اند و برخی دیگر، همچون تذکرة القبور مهدوی صرفاً به ناحیه‌ای خاص یعنی اصفهان نظر داشته و به تبع آن، از قاضی اصفهانی هم غافل نبوده‌اند.

گروه دوم، مؤلفان آثار تاریخی و به ویژه تاریخ ادبیات‌اند. تاریخ تشیع در ایران جعفریان، تاریخ تشیع اصفهان فقیه‌ایمانی، تاریخ آداب اللغة العربیة جرجی زیدان، تاریخ الأدب العربی بروکلیمان و تاریخ ادبیات در ایران صفا از این نمونه‌است. این دسته نیز همچون گروه نخست از زوایای گوناگون (مذهب، منطقه، و...) به این موضوع نگریسته‌اند. به دیگر سخن، شیعه‌پژوهان، و اصفهان‌پژوهان در یکی از دو گروه فوق قرار می‌گیرند.

مصححان متون قدیم، گروه سوم را تشکیل می‌دهند. چنان که گزارديم، در بسیاری

از جنگ‌ها و مجموعه‌های ادبی، ابیاتی پراکنده از قاضی نظام‌الدین اصفهانی مذکور است که محققان این آثار، به هنگام تصحیح به ناچار به نام و نشان قاضی اشارتی کرده‌اند.

اما قاضی نظام‌الدین اصفهانی ویژگی‌هایی دارد که باعث شده پژوهشگران معاصر، جدا از موارد فوق، هر یک از منظری خاص به بررسی آثار وی بپردازند:

گروه چهارم پژوهشگران موضوع «ادب عربی در ایران» اند. می‌دانیم اصفهان (و نیز خراسان) از دیر باز پایگاه ادب عربی در ایران به شمار می‌رفته‌است. از سویی قاضی نظام‌الدین اصفهانی هم نماینده بارز ادب عربی در ایران در قرن هفتم هجری است. مقاله «اصفهان معقل الأدب العربی فی ایران و نظام‌الدین اصفهانی» تا حدودی ناظر به این موضوع است.

گروه پنجم را رباعی‌پژوهان تشکیل می‌دهند. چنان که گذشت قاضی نظام‌الدین اصفهانی یک مجموعه رباعیات به زبان عربی، بالغ بر پانصد رباعی در همه قوافی سروده و به صورت دیوانی مستقل سامان داده‌است. کتاب‌های دیوان الذوویت شبیبی، و أروع ما قیل من الرباعیات ناصیف، از تألیفاتی است که به این مسأله توجه کرده‌است. گروه ششم کسانی‌اند که به شرح حال و آثار خاندان جوینی پرداخته‌اند. هر چند بسیاری از دانشمندان قرن هفتم، کتاب‌هایی نگاشته و به خاندان جوینی اهدا کرده‌اند و نیز بسیاری از شاعران آن روزگار هم در مدح آنان قصائدی - به ویژه به فارسی - سروده‌اند، اما بی‌گمان هیچ ادیب و شاعری به اندازه قاضی، برای اعضای خاندان معروف جوینی، قطعات منظوم و منثور - و آن هم بیشتر به زبان عربی - نپرداخته‌است. به همین روی برخی از نویسندگان معاصر، در شرح حال برخی از بزرگان و ناموران این خاندان، از قاضی یاد کرده‌اند؛ برای نمونه می‌توان از مقدمه تاریخ جهان‌گشای جوینی و کتاب آثار الشیعة الإمامیة صاحب جواهر نام برد.

گروه هفتم کسانی‌اند که به شرح حال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی پرداخته‌اند. در میان آثار قاضی قصیده‌ای در مدح خواجه وجود دارد که شاعر، در ضمن آن رصدخانه مراغه را هم وصف کرده است، بدین‌رو بسیاری از خواجه نصیرپژوهان، از ذکر این قصیده و سراینده آن غافل نبوده‌اند. در این باره، افزون بر مآخذی که تاکنون ارجاع داده‌ایم، کتاب‌های اعیان الشیعة امین، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی مدرسی، و خواجه نصیرالدین طوسی بادکوبه‌ای نیز قابل ذکر است.

آخرین و پُر جمعیت‌ترین گروه، خیّام پژوهان‌اند. در میان رباعیات قاضی، متن فارسی یک رباعی خیّام، و ترجمه عربی قاضی از آن، و نیز چهار جوابیه قاضی در قالب رباعی عربی به آن موجود است که هم به عنوان یکی از مستندات قدیم رباعی خیّام، و هم به عنوان کهن‌ترین ترجمه عربی رباعیات خیّام مورد توجه پژوهشگران معاصر قرار گرفته است. کتاب‌های دیوان الدّوایت شیبی، نقد و بررسی رباعیهای عمر خیّام فرزانه، التّرجمات العربیة بکّار، و رباعیات خیّام در منابع کهن میرافضلی از جمله این آثار است.

عمده اشکالات نوشته‌های معاصران در باره قاضی

نویسندگان هم‌روزگار ما که به هر بهانه‌ای قاضی نظام‌الدّین اصفهانی را در نوشته‌های خود یاد کرده‌اند - غالباً به علّت عدم استناد به منابع دست اوّل و اصیل، و آثار بر جای مانده از او، و یا به علّت بی دقتی و شتابزدگی در مطالعات خود به لغزش‌ها و توهّماتی گرفتار آمده‌اند که می‌توان آن‌ها را در موضوعات زیر خلاصه کرد:

(ا) اشتباه در نام و شهرت قاضی؛

برخی نام قاضی (محمّد) را با لقب او (نظام‌الدّین) خلط کرده‌اند. نیز وجود افرادی هم‌نام یا هم‌لقب با قاضی در قرن ششم و هفتم و هشتم هجری باعث شده که برای برخی، این امر مشتبه گردد و به ویژه قاضی را با نظام‌الدّین محمود قمری اصفهانی یکی انگارند.^{۸۷} برخی هم به علّت بی‌توجهی به ذولسانین بودن و شهرت هم‌زمان وی به شاعری و قضا، او را دو کس پنداشته‌اند.^{۸۸}

(ب) اشتباه در تاریخ وفات قاضی؛

بسیاری از تراجم‌نگاران معاصر تاریخ وفات قاضی را سال «۶۷۸» ه. - یعنی سالی که خواجه بهاء‌الدّین جوینی، حاکم اصفهان و یکی از ممدوحان قاضی درگذشته - ثبت کرده‌اند.^{۸۹} نیز برخی برای او در قرن ششم اثبات حیات کرده‌اند، و از سویی برخی دیگر عمر او را تا اوایل قرن هشتم امتداد داده‌اند.

(ج) اشتباه در محل اقامت و اشتغال به منصب قضا؛

اطلاق کلمه عراق در تعابیری مثل «اقضی القضاة عراق»، برخی را بدین گمان واداشته که قاضی در عراق کنونی می‌زیسته و منصب قضای آن دیار را بر عهده داشته است،^{۹۰} غافل از این‌که عراق در این موارد، به معنی عراق عجم (به مرکزیت اصفهان) است.

د) بی‌دقتی در بازنگاری، ضبط صحیح، و ترجمه درست اشعار قاضی از دیگر لغزش‌های نویسندگان معاصر است.
 ه) خلط میان مخاطبان قصائد قاضی؛
 چنان‌که مثلاً قصیده‌ای را خطاب به عظاملک جوینی - و نه بهاء‌الدین، برادرزاده او - دانسته‌اند.^{۹۱}

و) نسبت دادن شعر شاعری دیگر به قاضی، چنان‌که برخی ابیاتی از ترجیع‌بند مشهور جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی در نعت پیامبر ﷺ را به قاضی نسبت داده‌اند.^{۹۲}
 ز) اشکال دیگر آن است که در شمار مآخذ شرح حال قاضی، آثاری را نام برده‌اند که شرح حال او در آنها نیست، بل که شرح حال هم‌نام‌ها یا ممدوحان او در آن مآخذ آمده‌است.^{۹۳}

در پایان می‌افزایم که در سال‌های اخیر، دو مقاله به فارسی به قلم آقایان علی صدرائی خویی (۱۳۷۹)، و سیدعلی میرافضلی (۱۳۸۱)، در باره قاضی نظام‌الدین اصفهانی منتشر گردیده که نگارنده این سطور در مقاله‌ای دیگر (۱۳۸۱)، هر دو را به تفصیل مورد نقد قرار داده، از یک سو نوآوری‌ها و از دیگر سو کاستی‌ها و ناراستی‌های آن دو را نموده‌است.

نامنامه قاضی نظام‌الدین اصفهانی در آثار معاصر (از آغاز قرن چهاردهم هجری قمری تاکنون)

در فهرستی که ذیلاً خواهم آورد، نام بیش از یک‌صد تن از نویسندگان، محققان و صاحب‌نظرانی که به نحوی در باره قاضی نظام‌الدین اصفهانی اظهار نظر کرده‌اند - حتی اگر این اظهار نظر آنان در حد اشاره به نام او باشد - به ترتیب الفبایی آمده‌است. در این فهرست:

ا) نام همه مؤلفانی که آگاهانه یا ناآگاهانه در باره قاضی قلم زده‌اند، یعنی حتی آنان که در اثر خود به نوعی از قاضی یا آثار وی یاد کرده ولی خود غافل بوده‌اند که شخص یادشده، همان قاضی نظام‌الدین اصفهانی است؛ و یا او را با هم‌نام‌های دیگری خلط کرده‌اند، آمده‌است.

ب) پرداخته‌های آثار دیگر (مثل شروح، حواشی، تعلیقات، ترجمه و فهرست‌نگاری) ذیل نام همان پردازندگان، یعنی شارحان و محشیان و تعلیقه‌نویسان و

مترجمان و فهرست‌نگاران آمده‌است. به دیگر سخن، اینان خود مستقلاً - و نه در پرتو صاحبان اصلی اثر - مورد توجه قرار گرفته‌اند.

ج) ممکن است نام کسانی ذکر شده باشد که در شناسنامه تفصیلی کتب، نام برده نشده‌اند، اما باید توجه داشت که در لا به لای مطالب آن کتاب‌ها به مناسبت‌هایی از آنان یاد شده و نوشته‌ها یا نظراتشان در باره قاضی نقل گردیده‌است.

د) چاپ‌های مختلف یک اثر را در صورتی ذکر کرده‌ایم که یا نام اثر و یا نشانی مطلب در آن با یکدیگر تفاوت داشته‌است.

ه) برای پرهیز از اعمال سلیقه شخصی، و رعایت یکدستی در ضبط درست نام نویسندگان، تنها ویراست سوم کتاب فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران را ملاک قرار داده‌ایم.

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۲۵۵-۱۳۴۱)؛

۱ - آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ ۲۶ ج (در ۲۹ مج)، ج ۳، دار الأضواء، بیروت، ۱۴۰۳ هـ. = ۱۹۸۳ م. ج ۹، ص ۹۸۱ (ذیل «۶۴۲۵: دیوان محمد بن اسحاق»); ج ۱۴، ص ۱۸۰ (ذیل «۲۰۷۳: شرف ایوان البیان»); و ج ۱۷، ص ۲۰۷ (ذیل «۱۱۱۲: القوسیة»).

۲ - آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ طبقات أعلام الشیعة؛ ج ۳: الأنوار الساطعة فی المائة السابعة، تحقیق علی نقی منزوی، ج ۲، اسماعیلیان، قم، [بی تا]: ص ۹۸ (ذیل «عظاملک»); و ص ۱۵۲ (ذیل «محمد بن اسحاق بن المطهر»).

۲. آق سو، حسام‌الدین ۱۹۴۴ م. -)؛

۱ - هاشم پور سبحانی، توفیق، و حسام‌الدین آق سو؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴: ص ۲۵۴ و ۲۵۵ (ذیل «مجموعه منشآت»).

۳. ابن الرسول، سید محمد رضا ۱۳۴۶ -)؛

۱ - ابن الرسول، سید محمد رضا؛ «پیشینه ترجمه رباعیات خیام»، فرهنگ؛ س ۱۸، ش ۵۳ و ۵۴، بهار و تابستان ۱۳۸۴ [ویژه بزرگداشت خیام (۳)]، صص ۱۵۳ - ۱۷۵: صفحات ۱۵۵ - ۱۶۴، و ۱۶۷ - ۱۷۰.

۲ - ابن الرسول، سید محمد رضا؛ تصحیح، ترجمه و شرح مشکلات شماری از قصائد قاضی

نظام‌الدین اصفهانی؛ پایان‌نامه دوره دکتری زبان و ادبیات عربی، مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۵، ۳۹۳ صفحه.

۳- ابن‌الرسول، سیدمحمدرضا؛ «قاضی نظام‌الدین اصفهانی (شاعر ذولسانین قرن هفتم هجری)»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان؛ ضمیمه ش ۲۹ و ۳۰، تابستان و پاییز ۱۳۸۱، صص ۱۴۵-۱۸۲.

۴- ابن‌الرسول، سیدمحمدرضا؛ «کهن‌ترین ترجمه ترانه‌ای از خیام»، نشر دانش؛ س ۲۰، پاییز ۱۳۸۲، صص ۳۷-۳۹.

۵- ابن‌الرسول، سیدمحمدرضا؛ «مدح امام علی علیه السلام در آثار قاضی نظام‌الدین اصفهانی»، گزیده مقالات همایش علمی امام علی علیه السلام؛ بندر عباس - دی ماه ۱۳۸۴، بنیاد غدیر استان هرمزگان، مؤسسه انتشارات حضرت معصومه سلام الله علیها، قم، ۱۳۸۴، صص ۲۲-۵۴.

۴. ابودیب، کمال؛

۱- نظام‌الدین اصفهانی، محمد بن اسحاق؛ رباعیات نظام‌الدین اصفهانی (نخبة الشارب و عجاله الزاكب)؛ حققها و قدم لها کمال ابودیب، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۳: مقدمه و حواشی.

۵. احمد، سالم عبدالرزاق؛

۱- احمد، سالم عبدالرزاق؛ فهرس مخطوطات مكتبة الأوقاف العامة في الموصل؛ ج ۹، الجزء الأول: خزائن حسن باشا الجليلی «المدرسة الحسينية»، ج ۲، وزارة الأوقاف و الشؤون الدينية، عراق، ۱۴۰۲ هـ. = ۱۹۸۲ م. ج ۱، ص ۲۲۸، و ص ۳۵۴.

۶. اعلمی، محمد حسین؛

۱- اعلمی، محمد حسین؛ دائرة المعارف الشيعية العامة؛ ۱۸ ج، ج ۲، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۳ هـ. ج ۱۵، ص ۱۵۰ (ذیل «نظام‌الدین اصفهانی»).

۷. افشار، ایرج (۱۳۰۴ -)؛

۱- افشار، ایرج؛ «انيس الوحدة و جليس الخلوة (گلستانه اصفهانی و گلستان سرايي)»، یادنامه دکتر احمد نفضلی؛ به کوشش علی اشرف صادقی، سخن، تهران، ۱۳۷۹، صص ۶۷-۸۱: صفحات ۷۴، ۷۵ و ۷۹.

۲- افشار، ایرج؛ «نسخه برگردان جنگ مهدوی / بیاض قزوینی»؛ نامه بهارستان؛ س ۲، ش ۲ (پیاپی ۴)، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، صص ۲۱۱-۲۱۳: ص ۲۱۱ (ضمن یادکرد

رجال و دانشمندان قرن چهارم به بعد)، و ص ۲۱۲ (ضمن یادکرد شاعران پارسی‌گوی).

۳ - افشار، ایرج، و محمد تقی دانش‌پژوه؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس، ج ۸: (مجموعه‌ها و جنگ‌ها)، با همکاری محمد باقر حجّتی و احمد منزوی، کتابخانه ملی ملک، تهران، ۱۳۶۹: ص ۲۹۴ (ذیل معرفی جنگ ش ۵۳۱۹: «۴۹ - شعر از قاضی نظام‌الدین اصفهانی (۳۷۷)»، و ص ۲۹۵ (ذیل همان: «۸۷ - شعر از سعید قاضی نظام‌الدین اصفهانی (۶۴۳)»).

۴ - دانش‌پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ فهرستواره کتابخانه مینوی، و کتابخانه مرکزی پژوهشگاه (خطی، عکسی، میکروفیلم، یادداشتها)؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴: ص ۱۳۴ (ذیل «۲۷۰ - دیوان المنشآت»)، و ص ۱۴۷ (ذیل «۳۴۶ - دیوان المنشآت»).

۵ - دانش‌پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در باره نسخه‌های خطی؛ ج ۲، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۱: ص ۱۴۲ و ۱۴۳ (ذیل معرفی «البیاض او السفینة» در متن و پانویس ش ۱).

۸. اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۳۴۱۲۷۵)؛

۱ - مافزوخ، مفضل بن سعد؛ ترجمه محاسن اصفهان؛ ترجمه حسین بن محمد بن ابی‌الرضا آوی، به اهتمام عباس اقبال، ضمیمه مجله یادگار، تهران، ۱۳۲۸: صفحات ۱۵۷، ۱۶۵ و ۱۶۸ (حواشی مربوط به متن).

۲ - مافزوخ، مفضل بن سعد؛ محاسن اصفهان؛ ترجمه حسین بن محمد آوی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، ویراستار محمدرضا زادهوش، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۵: صفحات ۱۵۴ و ۱۸۸ - ۱۸۹ و ۱۹۱ و ۲۰۲.

۹. امین، محسن (۱۹۵۲۱۸۶۵ م.)؛

۱ - امین، محسن؛ أعیان الشیعة؛ تحقیق حسن الأمین، ۱۱ ج، دار التّعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ هـ. = ۱۹۸۶ م.: ج ۹، ص ۴۱۹ و ۴۲۰ (ذیل «ابوجعفر محمد بن محمد بن الحسن الطوسی المعروف بالمحقق الطوسی و بالخاجة نصیرالدین الطوسی»).

۱۰. امینی، عبدالحسین (۱۳۴۹۱۲۸۱)؛

۱ - امینی، عبدالحسین؛ الغدير فی الکتاب و السنّة و الأدب؛ ۱۱ ج، ج ۲، دار الکتب الإسلامیة، تهران، ۱۳۶۶: ج ۵، صص ۴۳۴ - ۴۳۷ (ذیل «۶۲ القاضي نظام‌الدین»)، و ص ۴۶۳.

۲ - امینی، عبدالحسین؛ الغدير في الكتاب و السنة و الأدب؛ ۱۱ ج، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۴ هـ. = ۱۹۹۴ م. ج ۵، صص ۵۱۷ - ۵۲۰ (ذیل «۶۲ القاضي نظام الدین»)، و ص ۵۵۶.

۱.۱. انیسی پور، حسین؛

۱ - دفتر پژوهشها و برنامه ریزی فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ نام آوران فرهنگ ایران؛ ویرایش ۲، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، [تهران]، [تاریخ مقدمه: ۱۳۶۷]: ص ۷۸ و ۷۹ (ذیل «قمری اصفهانی: (=نظام اصفهانی)»).

۱.۲. بادکوبه‌ای هزاوه‌ای، مصطفی (۱۳۲۸ -)؛

۱ - بادکوبه‌ای هزاوه‌ای، مصطفی؛ خواجه نصیرالدین طوسی؛ ج ۳، شرکت توسعه کتابخانه‌های ایران، تهران، ۱۳۷۴: ص ۲۷۰.

۱.۳. بحر العلوم، محمد صادق؛

۱ - کاظمی، عبدالنسی بن علی؛ تکملة الرجال؛ تحقیق و تقدیم السید محمد صادق بحر العلوم، ۲ ج، مطبعة الاداب، النجف الأشرف، [۱۳۱۸ هـ.]: ج ۲، ص ۵۶۰ و ۵۶۱ (پانوشت).

۱.۴. بختیار، مظفر؛

۱ - ورجاوند، پرویز؛ کاوش رصدخانه مراغه و نگاهی به پیشینه دانش ستاره‌شناسی در ایران؛ امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶: ص ۱۵۲.

۱.۵. بدره‌ای، فریدون (۱۳۱۵ -)؛

۱ - کریستنسن، آرتور امانوئل؛ بررسی انتقادی رباعیات خیام؛ ترجمه فریدون بدره‌ای، توس، تهران، ۱۳۷۳: ص ۴۹.

۱.۶. بدیع الزمانی کوردستانی، عبدالحمید (۱۲۸۳-۱۳۵۱)؛

۱ - جاجرمی، محمد بن بدر؛ مونس الأحرار فی دقائق الأشعار؛ با مقدمه علامه محمد قزوینی، به اهتمام میر صالح طیبی، ۲ ج (با صفحه‌شمار پیاپی)، ج ۲، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰: ص ۱۱۴۸ (پانوشت ۴ و ۵ و ۷ و ۸)، و ص ۱۱۴۹ (پانوشت ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۱۱)، و ص ۱۱۵۰ (پانوشت ۲ و ۴ و ۵ و ۶ و ۱۲ و ۱۴)، و ص ۱۱۵۱ (پانوشت ۲).

۱.۷. برزی، اصغر (۱۳۳۴ -)؛

۱ - برزی، اصغر؛ خیام نامه (شرح رباعیات خیام)؛ اعظم، بناب، ۱۳۷۶: ص ۵۵ (ذیل شرح رباعی «دارنده چو ترکیب طبایع آراست»).

۱۸. بکّار، یوسف حسین؛

- ۱ - بکّار، یوسف؛ الأوهام فی کتابات العرب عن الخیّام؛ دار المناهل، بیروت، ۱۴۰۸ هـ. = ۱۹۸۸ م.: صفحات ۸۳ و ۸۴، و ۱۲۴ و ۱۲۵.
- ۲ - بکّار، یوسف؛ التّرجمات العربیة لرابعیات الخیّام، دراسة نقدیة؛ مرکز الوثائق و الدّراسات الإنسانیة - جامعة قطر، الدّوحة، ۱۴۰۸ هـ. = ۱۹۸۸ م.: صص ۳۴ - ۳۶.

۱۹. بهرهمند، محمّد؛

- ۱ - محمّدی، عبدالله، و دیگران؛ أعلام الغدیر؛ مراجعة و تنسیق فاضل الحسینی المیلانی، ج ۲، مؤسّسة النّشر الإسلامی التّابعة لجماعة المدرّسین، قم، ۱۴۱۰ هـ.: ص ۳۲۲.
- ۲ - محمّدی، عبدالله و دیگران؛ علی ضفاف الغدیر، فهرس موضوعی و تحلیلی لموسوعة الغدیر؛ مراجعة و تنسیق فاضل الحسینی المیلانی، دار المرتضی للنّشر، مشهد، ۱۴۰۳ هـ.: ص ۲۳ (ذیل «الأدب»)، و ص ۵۲ (ذیل «الأنساب»)، و ص ۷۶ (ذیل «التّوشل»)، و ص ۱۰۶ (ذیل «الرّثاء»)، و ص ۱۲۱ (ذیل «شعراء الغدیر») و ص ۱۷۸ (ذیل «الولاء و المحبّة»)، و ص ۳۲۲.

۲۰. بیس، تقی (۱۳۷۵-۱۳۰۰)؛

- ۱ - نظام اصفهانی، محمود؛ دیوان نظام الدّین محمود قمر اصفهانی؛ به اهتمام تقی بیس، دانشگاه مشهد، مشهد، ۱۳۶۳: در بخش ضامم و تعلیقات، صفحات ۲۸۴ و ۲۸۵ و ۲۹۳ و ۳۷۷.

۲۱. تفضلی، آذر (۱۳۳۶ -)؛

- ۱ - تفضلی، آذر و مهین فضالی جوان؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، از قرن اوّل تا چهاردهم هجری؛ آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲: ص ۶۴۵ (ذیل «نظام الدّین - اصفهانی»).

۲۲. تیموری، مرتضی (۱۳۱۳ -)؛

- ۱ - تاج الدّین وزیر، احمد بن محمّد؛ بیاض تاج الدّین احمد وزیر؛ چاپ عکسی، زیر نظر ایرج افشار و مرتضی تیموری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۵۳: مقدّمه (تحت عنوان «فهرست جنگ تاج الدّین احمد»، صص ۹ - ۱۵)، ص ۱۲.
- ۲ - تیموری، مرتضی؛ «بیاض تاج الدّین احمد وزیر»، (وقف) میراث جاویدان؛ س ۵، ش ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، پاییز و زمستان ۱۳۷۶ (ویژه اصفهان)، صص ۱۷۶ - ۱۸۱: ص ۱۸۰.

۳ - تیموری، مرتضی؛ «جنگ تاج‌الدین احمد وزیر، یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های خطی جهان، موجود در دانشگاه اصفهان»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان؛ س ۷، ش ۸، ۱۳۵۱، صص ۳۳ - ۴۷: ص ۴۰.

۲۳. جعفریان، رسول (۱۳۴۳ -):

۱ - جعفریان، رسول؛ «پیشینه تشیع در اصفهان»، (وقف) میراث جاویدان؛ س ۵، ش ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰)، پاییز و زمستان ۱۳۷۶ (ویژه اصفهان)، صص ۱۸ - ۳۱: ص ۲۸.

۲ - جعفریان، رسول؛ تاریخ تشیع در ایران (از آغاز تا قرن دهم هجری)؛ ج ۳، انصاریان، قم، ۱۳۷۵: ج ۲، ص ۵۴۸.

۲۴. جواد، مصطفی:

۱ - جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام الدین الاصفهانی»، المجمع العلمی العراقی؛ ج ۱۰، ۱۹۶۳ م، صص ۶۹ - ۹۴: صفحات ۸۴ - ۹۴.

۲ - جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام الدین الاصفهانی»، دانشکده ادبیات و معارف اسلامی؛ س ۱، ش ۱، اسفند ۱۳۴۵، صص ۵۲ - ۷۵: صفحات ۶۵ - ۷۵.

۲۵. جواهرکلام، علی (۱۳۵۵۱۲۷۵):

۱ - صاحب جواهر، عبدالعزیز؛ آثار الشیعة الإمامیة؛ ج ۴، ترجمه علی جواهرالکلام، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، مطبوعه مجلس، تهران، ۱۳۰۷: ج ۴، ص ۷۰ و ۷۱ و ۷۳ و ۷۵.

۲۶. حائری، عبدالحسین (۱۳۰۶ -):

۱ - ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود؛ سفینه تبریز؛ چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با مقدمه‌های عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۱، مقدمه ۲: یادداشتهایی در باره آثار موجود در «سفینه تبریز»، ص دوازده (با عنوان «۴۶ مناظره سرو و آب»)، و ص بیست و یک (با عنوان‌های «۱۹۲ الرسالة القوسیة...»، «۱۹۳ القوسیة التظامیة...»، و «۱۹۵ رسالة الخیل...»).

۲ - حائری، عبدالحسین؛ «سفینه تبریز کتابخانه‌ای بین الدفتین»، نامه بهارستان؛ س ۲، ش ۲ (پیاپی ۴)، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، صص ۴۱ - ۶۴: ص ۴۲ (ضمن معرفی آثار ناشناخته از مؤلفان شناخته شده)، و ص ۵۲ (ذیل «۴۷. مناظره سرو و آب»)، و ص ۶۲ (ذیل «۱۹۲. الرسالة القوسیة»، و «۱۹۳. القوسیة التظامیة»، و «۱۹۵. رسالة الخیل»).

۲۷. حصاری، میرهدایت (۱۳۸۰ -):

۱ - حصاری، میرهدایت؛ «بیاض تاج‌الدین احمد وزیر»، کیهان فرهنگی، س ۴، ش ۴، تیر ۱۳۶۶، صص ۳۲-۳۴: ص ۳۴.

۲۸. حکیمیان، ابوالفتح:

۱ - حکیمیان، ابوالفتح؛ فهرست مشاهیر ایران از آغاز دورانهای افسانه‌یی تا زمان حاضر؛ ۲ ج، دانشگاه ملی ایران، تهران، ۱۳۵۷: ج ۲، ص ۵۸۳ (ذیل «نظام اصفهانی»).

۲۹. خیامپور (تاهباز زاده)، عبدالرسول (۱۳۵۸۱۲۷۷):

۱ - خیامپور، عبدالرسول؛ فرهنگ سخنوران؛ طلایه، تهران، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۹۳۹ (ذیل «نظام اصفهانی [نظام‌الدین معاصر اباقاخان - هفتم]).

۳۰. دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۷۵۱۲۹۰):

۱ - افشار، ایرج، و محمد تقی دانش‌پژوه؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس، ج ۸: (مجموعه‌ها و جنگ‌ها)، با همکاری محمد باقر حجّتی و احمد منزوی، کتابخانه ملی ملک، تهران، ۱۳۶۹: ص ۲۹۴ (ذیل معرفّی جنگ ش ۵۳۱۹: «۴۹ - شعر از قاضی نظام‌الدین اصفهانی (۳۷۷)»)، و ص ۲۹۵ (ذیل همان: «۸۷ - شعر از سعید قاضی نظام‌الدین اصفهانی (۶۴۳)»).

۲ - دانش‌پژوه، محمد تقی؛ فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ ۳ ج، ج ۱، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۸: ص ۳۲۹ (ذیل «دیوان المنشآت»)، و ص ۴۳۳ (ذیل مجموعه و جنگ رسائل - ش ۱۷ و ۱۸)، و ص ۴۴۵ (ذیل جنگ - ش ۱)، و ص ۴۴۹ (ذیل جنگ ف ۲۷۵)، و ص ۶۸۹ (ذیل جنگ - ش ۳۸).

۳ - دانش‌پژوه، محمد تقی؛ فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛ ۳ ج، ج ۲، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۳: ص ۹۳ (ذیل «ف ۳۱۸۳ - نسخه الشّارب و عجاله الرّاکب»).

۴ - دانش‌پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ فهرستواره کتابخانه مینوی، و کتابخانه مرکزی پژوهشگاه (خطی، عکسی، میکروفیلم، یادداشتها)؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴: ص ۱۳۴ (ذیل «۲۷۰ - دیوان المنشآت»)، و ص ۱۴۷ (ذیل «۳۴۶ - دیوان المنشآت»).

۵ - دانش‌پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در باره نسخه‌های خطی؛ ج ۲، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۱: ص ۱۴۲ و ۱۴۳ (ذیل معرفّی «البیاض او السّفینة» در متن و یانوش ش ۱).

۳۱. دوانی، علی (۱۳۰۸ -)؛

۱ - دوانی، علی؛ مفاخر اسلام؛ ج ۴، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴: ص ۱۱۸ (در ضمن شرح احوال خواجه نصیرالدین طوسی ذیل «موقعیت رصدخانه مراغه»).

۳۲. دولت آبادی، عزیز؛

۱ - دولت آبادی، عزیز؛ «آشنایی با جنگ نخبوانی»، نشریه کتابخانه ملی تبریز؛ ش ۱۶، صص ۹۶ - ۱۲۰.

۳۳. دهخدا، علی اکبر (۱۲۵۸؟-۱۳۳۴)؛

۱ - دهخدا، علی اکبر؛ لغت نامه؛ زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، ۱۴ ج، (با صفحه‌شمار پایایی)، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۳: ج ۹، ص ۱۳۰۱۹ (ذیل «صاحب‌دیوان محمد بن محمد جوینی. ملقب بهاء‌الدین»)، ج ۱۳، ص ۱۹۹۵۱ (ذیل «نظام اصفهانی» و «نظام‌الدین اصفهانی»).

۳۴. رازانی، بهمن؛

۱ - شیخ بهائی، محمد بن حسین؛ کشکول؛ ترجمه‌ی بهمن رازانی، نشر چکامه، تهران، ۱۳۶۲: ص ۱۸۴ (ذیل «از جنگی قدیمی در مدح صاحب الزمان (عج)»).

۳۵. رازی، محمد؛

۱ - قمی، عباس؛ مشاهیر دانشمندان اسلام (ترجمه‌ی الکنی و اللقب)؛ ترجمه محمد رازی، ۴ ج، ج ۴، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۵۱: ص ۳۱۲ و ۳۱۳ (ذیل «۱۵۰۳ نظام‌الدین اصفهانی»).

۳۶. رضایی، عبدالعظیم؛

۱ - رضایی، عبدالعظیم؛ فرهنگ سه هزار تن از بزرگان و ناموران ایران؛ ویراستار محمد رضا رضایی، اقبال، تهران، ۱۳۸۳: ص ۱۰۸۲ و ۱۰۸۳ (ذیل «نظام‌الدین اصفهانی»).

۳۷. رفیعی، علی (۱۳۳۰ -)؛

۱ - فانی زنوزی، محمد حسن بن عبدالرسول؛ ریاض الجته؛ تحقیق علی رفیعی علامرودشتی، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، قم، در حال انتشار؛ ج ۵، ذیل «القاضي نظام‌الدین محمد...» (در حرف نون).

۳۸. رونق، محمدعلی؛

۱ - رونق، محمدعلی؛ معارف، فهرست راهنمای بیست ساله (۱۳۸۳ - ۱۳۶۳)؛ مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۴: صفحات ۲۹، و ۶۱ و ۱۱۸ و ۱۴۰.

۳۹. زادهوش، محمدرضا؛

۱ - مافزوخی، مفضل بن سعد؛ محاسن اصفهان؛ ترجمه حسین بن محمد آوی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، ویراستار محمدرضا زادهوش، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۵: صفحات ۴۸، ۸۷ - ۸۸، و ۱۳۲ - ۱۳۳، و ۱۵۴ و ۱۸۸ - ۱۸۹ و ۱۹۱ و ۲۰۲.

۴۰. زمانی علویجه، علی؛

۱ - تاج‌الدین وزیر، احمد بن محمد؛ بیاض تاج‌الدین احمد وزیر؛ تصحیح علی زمانی علویجه، ۲ ج، مجمع ذخائر اسلامی، قم، ۱۳۸۱: ج ۱، مقدمه، ص ۱۲ و ۲۴ و ۲۶ و ۳۱، و ص ۵۲۹ - ۵۳۲ (پانوشتها)، و ص ۵۳۵ و ۵۳۶ (پانوشتها)، و ص ۵۶۸، و ج ۲، ص ۲۴ (پانوشتها)، و ص ۲۰۴ و ۲۰۵ (پانوشتها)، و ص ۲۵۸ (پانوشت ش ۲)، و فهرستها، ص ۴۶۳ و ۴۶۶ و ۴۷۱، و صص ۴۷۳ - ۴۹۰، و ص ۴۹۴ و ۵۰۰ و ۵۱۱ و ۵۱۸ و ۵۲۲ و ۵۲۷.

۴۱. زیدان، جرجی (۱۹۱۴-۱۸۶۱ م.)؛

۱ - زیدان، جرجی؛ تاریخ آداب اللغة العربیة؛ ۲ ج، دار مکتبة الحیة، بیروت، ۱۹۸۳ م.: ج ۲، ص ۱۳۷ (ذیل [الشعراء] فی فارس و ماوراءها - ش ۷).
۲ - زیدان، جرجی؛ تاریخ آداب اللغة العربیة؛ تحقیق شوقی ضیف، ۴ ج، دار الهلال، [بی‌جا]، ۱۹۵۷ م.: ج ۳، ص ۱۴۱ (ذیل [الشعراء] فی فارس و ماوراءها - ش ۷).

۴۲. سادات ناصری، حسن (۱۳۰۵-۱۳۶۸)؛

۱ - آذر بیگدلی، لطفعلی بن آقاخان؛ آتشکده؛ با تصحیح و تحشیه و تعلیق حسن سادات ناصری، ۳ ج، امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۶: ج ۱، ص ۲۸۷ (در مدخل جوین، ذیل عظام‌ملک، در ادامه پانوشت ش ۳ ص ۲۸۶).

۴۳. ساعدی خراسانی، محمد باقر؛

۱ - شیخ بهائی، محمد بن حسین؛ کشکول شیخ بهائی؛ ترجمه و شرح فارسی محمد باقر ساعدی خراسانی، ۲ ج، ۶، کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۶۸: ص ۱۶۹ و ۱۷۰ (ذیل «از کتاب دویبته‌های قاضی نظام‌الدین»).

۴۴. سامی، شمس‌الدین بن خالد؛

۱ - سامی، شمس‌الدین بن خالد؛ قاموس الاعلام تاریخ و جغرافیای لغاتنی و تعبیر اصلحه کافه اسماء خاصه‌ی جامعدر؛ ۶ ج (با صفحه‌شمار پیاپی)، مهران، استانبول، ج ۶، ۱۳۱۶ هـ. = ۱۸۹۸ م.: ص ۴۵۸۷ (ذیل «... نظام‌الدین اصفهانی»).

۴۵. سروشیار (مظاهری)، جمشید؛

۱ - ابن‌الرسول، سیدمحمدرضا؛ تصحیح، ترجمه و شرح مشکلات شماری از قصائد قاضی نظام‌الدین اصفهانی؛ پایان‌نامه دوره دکتری زبان و ادبیات عربی، مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۵، ۳۹۳ صفحه: صفحات ۱۵۶ و ۲۸۷ و ۲۸۸.

۴۶. سید، فؤاد؛

۱ - سید، فؤاد؛ فهرس المخطوطات المصوّرة: الجزء الأول، معهد المخطوطات العربیة، القاهرة، ۱۹۸۸ م.: ص ۴۶۴ (ذیل ۳۴۳ - دیوان القاضي نظام‌الدین)، «۳۴۴ - نسخة أخرى» و «۳۴۵ - نسخة أخرى».

۴۷. سید یونسی، میرودود (۱۳۵۵)؛

۱ - سید یونسی، میرودود؛ فهرست کتابخانه ملی تبریز، کتب خطی اهدایی حاج محمد نجوانی شامل ۵۲۸ جلد؛ ۲ ج، کتابخانه ملی تبریز، تبریز، ۱۳۴۸: ج ۱، ص ۳۷۸ (ذیل معرفی جنگ خطی - آغاز).

۴۸. شبستری، عبدالحسین (۱۳۱۲ -)؛

۱ - شبستری، عبدالحسین؛ مشاهیر شعراء الشیعة؛ ۵ ج، المكتبة الأدبیة المختصة، قم، ۱۴۲۱ هـ.: ج ۴، صص ۹۰ - ۹۲ (ذیل «۷۹۷ - نظام‌الدین اصفهانی»)، و ص ۳۷۹، ج ۵، ص ۳۱۴ و ۳۹۶ و ۴۲۱.

۴۹. شجره، حسین (۱۳۶۱-۱۲۷۸)؛

۱ - شجره، حسین؛ تحقیق در رباعیات و زندگانی خیام؛ اقبال، [تهران]، ۱۳۲۰، ص ۱۸۲.

۵۰. شفیعی شاهرودی، محمدحسن؛

۱ - امینی، عبدالحسین؛ تلخیص الغدیر فی الکتاب و السنّة و الأدب؛ تلخیص و تحقیق محمدحسن الشفیعی الشاهرودی، مؤسسه میراث النبوة، قم، ۱۴۲۷ هـ.: صص ۵۱۰ - ۵۱۱، و ص ۱۳۵۲ («۶۲ - القاضي نظام‌الدین»).

۵۱. شمیسا، سیروس (۱۳۲۸ -)؛

۱ - شمیسا، سیروس؛ سیر رباعی در شعر فارسی (با ضمیمه‌ی در باب فهلوی)؛ ج ۲ (با تجدید نظر)، فردوس، تهران، ۱۳۷۴: ص ۴۲ و ۴۳ (ذیل ش ۱۴ فصل سوم: «رباعی در عربی»).

۵۲. شهیدی صالحی؛

۱ - شهیدی صالحی؛ «جوینی، بهاء‌الدین محمد»، دایرة المعارف تشیع؛ زیر نظر احمد صدر

حاج سید جوادی، کامران فانی، بهاء‌الدین خرّمشاهی و حسن یوسفی اشکوری، ج ۵ (تفصیل - چینی)، نشر شهید سعید محبّی، تهران، ۱۳۷۵، ص ۵۲۸ و ۵۲۹: ص ۵۲۹.

۵۳. شبیبی، کامل مصطفی (۱۹۲۷ م. -):

۱ - شبیبی، کامل مصطفی؛ دیوان الدّویبت فی الشّعَر العربی (فی عشرة قرون)؛ منشورات الجامعة اللّیبیّة - کلبیّة التّربیّة، طرابلس، ۱۳۹۲ هـ. = ۱۹۷۲ م.: تصدیر، ص ۵ و ۸ و ۱۱؛ الدّویبت فی الشّعَر الفارسی، ص ۱۷؛ انتشار الدّویبت و رحلته فی الأقطار العربیّة و الإسلامیّة، ص ۷۵ و ۷۸ و ۷۹ و ۹۰؛ دویبت من القرن السّابع الهجری الثّالث عشر المیلادی، ص ۲۰۴؛ علاء‌الدّین الجوینی، ص ۲۸۳؛ القاضی نظام‌الدّین الأصفهانی، صص ۲۸۵ - ۳۰۰؛ قوام‌الدّین الموصلی، ص ۳۳۸ (پانوشت)؛ مصادر الجمع و مراجع التّحقیق و الدّراسة، ص ۶۲۵؛ و الفهارس، ص ۶۷۶ و ۶۸۴ و ۷۴۸.

۵۴. صایلی، آیدین؛

۱ - صایلی، آیدین؛ «خواجه نصیر طوسی و رصدخانه مراغه»، دانشکده ادبیات تهران؛ س ۲، ش ۴، تیر ۱۳۳۵، صص ۵۸ - ۷۲: ص ۵۹ و صفحات ۶۷ - ۶۹، و ص ۷۲.

۲ - صایلی، آیدین؛ «خواجه نصیر طوسی و رصدخانه مراغه»، یادنامه خواجه نصیرالدّین طوسی (سخنرانان کنگره خرداد ۱۳۳۵)؛ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۶: صص ۵۷ - ۷۵: صفحات ۵۹ و ۶۹ و ۷۰ و ۷۲ و ۷۵.

۵۵. صدرایی خویی، علی (۱۳۴۲ -):

۱ - ابن معمار، تاج‌الدّین عبدالله بن معمار بغدادی؛ «مسمار العقیده»، به کوشش علی صدرائی نیا و محمود طیار مراغی، میراث اسلامی ایران؛ دفتر دوم، به کوشش رسول جعفریان، کتابخانه حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، قم، ۱۳۷۴، صص ۷۷۳ - ۸۸۶؛ مقدّمه («قاضی نظام‌الدّین اصفهانی»)، صص ۷۷۶ - ۷۷۹.

۲ - صدرایی خویی، علی؛ «قاضی نظام‌الدّین اصفهانی»، حوزه اصفهان؛ س ۱، ش ۱، بهار ۱۳۷۹، صص ۹۰ - ۱۰۲.

۵۶. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۵-۱۳۹۰):

۱ - صفا، ذبیح‌الله؛ تاریخ ادبیات در ایران؛ ج ۵، (در ۸ مج)، ج ۷، فردوس، تهران، ۱۳۶۹: ج ۳، ص ۳۸۷ (ذیل «۵ - نظام اصفهانی»).

۵۷. طبیبی، میر صالح؛

۱ - جاجرمی، محمّد بن بدر؛ مونس الأحرار فی دقایق الأشعار؛ با مقدّمه علامه محمّد

قزوینی، به اهتمام میر صالح طیبی، ج ۲ (با صفحه شمار پیاپی)، ج ۲، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰: ج ۲، ص نود (ذیل ش ۱۸۱ - نظام الدین - قاضی اصفهانی)، و پانوشتهای صفحات ۱۱۴۸ - ۱۱۵۱ و ص ۱۱۵۵ و ۱۱۷۴.

۵۸. طیار مراغی، محمود (۱۳۴۴ -)؛

۱ - ابن معمار، تاج الدین عبدالله بن معمار بغدادی؛ «مسمار العقیده»، به کوشش علی صدرائی نیا و محمود طیار مراغی، میراث اسلامی ایران؛ دفتر دوم، به کوشش رسول جعفریان، کتابخانه حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، قم، ۱۳۷۴، صص ۷۷۳ - ۸۸۶: مقدمه («قاضی نظام الدین اصفهانی»)، صص ۷۷۶ - ۷۷۹.

۵۹. عبدالتوّاب، رمضان؛

۱ - بروکلمان، کارل؛ تاریخ الأدب العربی؛ ج ۵، نقله إلى العربیّة رمضان عبدالتوّاب، راجع الترجمة السید یعقوب بکر، دار المعارف بمصر، القاهرة، [بی تا]، ص ۷ و ۳۵ (ذیل «۱۰» - القاضی نظام الدین اصفهانی).
۲ - بروکلمان، کارل؛ تاریخ الأدب العربی؛ القسم الثالث (۵ - ۶)، نقله إلى العربیّة رمضان عبدالتوّاب، راجع الترجمة السید یعقوب بکر، [بی تا]، [بی جا]، [۱۹۹۳ م.]: ص ۴۱ (ذیل «۱۰» - القاضی نظام الدین اصفهانی).

۶۰. علائی حسینی، مهدی (۱۳۱۴ -)؛

۱ - علائی حسینی، مهدی؛ «سیمای خیام در ادبیات جهانی»، خلاصه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهصدمین سالگرد وفات حکیم عمر خیام نیشابوری (۲۸ - ۳۰ اردیبهشت ۱۳۷۹)؛ نیشابور، ۱۳۷۹، ص ۳۸ و ۳۹: ص ۳۹.

۶۱. عمادی حائری، سید محمد؛

۱ - عمادی حائری، سید محمد؛ «عزالدین عبدالعزیز کاشی: شناسایی، کتابشناسی، نسخه جویی»، نسخه پژوهی؛ دفتر دوم، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۴، صص ۳۸۱ - ۳۹۵: ص ۳۸۹.

۶۲. فاضلی محمد (۱۳۱۷ -)؛

۱ - ابن الرسول، سید محمد رضا؛ تصحیح، ترجمه و شرح مشکلات شماری از قصائد قاضی نظام الدین اصفهانی؛ پایان نامه دوره دکتری زبان و ادبیات عربی، مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۵، ۳۹۳ صفحه.

۲ - فاضلی، محمد؛ «ره‌آوردی از چند گام با هم‌سفران خاموش»، فصل‌نامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد مشهد؛ س ۲، ش ۷ و ۸، پائیز و زمستان ۱۳۸۴، صص ۲۵ - ۳۸، صفحات ۲۵، ۳۱ - ۳۳، ۳۵، ۳۶، و ۳۸.

۶۳. فرزانه، محسن (۱۲۹۴ -)؛

۱ - فرزانه، محسن؛ راز حافظ، راه سوم؛ پیک فرهنگ، تهران، ۱۳۶۸: ذیل فصل «پژوهش دشوار»، ص ۱۶۰.

۲ - فرزانه، محسن؛ نقد و بررسی رباعیهای عمر خیام؛ فروردین، تهران، ۱۳۵۶: ص ۵ و ۳۹؛ و ذیل «قاضی نظام‌الدین اصفهانی: صص ۱۱۴ - ۱۲۲؛ و ص ۱۲۹.

۶۴. فضائی جوان، مهین (۱۳۳۷ -)؛

۱ - تفضلی، آذر و مهین فضائی جوان؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، از قرن اول تا چهاردهم هجری؛ آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲: ص ۶۴۵ (ذیل «نظام‌الدین - اصفهانی»).

۶۵. فقیه ایمانی، مهدی؛

۱ - فقیه ایمانی، مهدی؛ تاریخ تشیع اصفهان، از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم؛ [ناشر: مؤلف]، [بی‌جا]، ۱۳۷۴: ذیل «خواجه بهاء‌الدین محمد جوینی»: ص ۱۴۵ و ۱۴۶؛ و ذیل «قاضی نظام اصفهانی»: ص ۳۰۸ و ۳۰۹.

۶۶. فکرت، محمد آصف (۱۳۲۵ -)؛

۱ - آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ مصنفات شیعه، ترجمه و تلخیص الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ به اهتمام محمد آصف فکرت، ج ۶، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵: ج ۳، ص ۴۵۲ (ذیل «دیوان محمد بن اسحاق»); ج ۱۴، ص ۳۶۳ (ذیل «شرف ایوان البیان»); و ج ۵، ص ۲۵۸ (ذیل «القوسیة»).

۶۷. قربانی لاهیجی، زین‌العابدین (۱۳۱۴ -)؛

۱ - امینی، عبدالحسین؛ ترجمه العذیر؛ ج ۲۰، ج ۱۰: ترجمه زین‌العابدین قربانی، ج ۳، کتابخانه بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۳: صص ۳۳۳ - ۳۳۶ (ذیل «قرن هفتم ۶۲ قاضی نظام‌الدین»)، و ص ۳۶۰.

۶۸. قزوینی، محمد (۱۳۲۵ - ۱۲۵۶)؛

۱ - جاجرمی، محمد بن بدر؛ مونس الأحرار فی دقائق الأشعار؛ با مقدمه علامه محمد قزوینی، به اهتمام میرصالح طبیبی، ج ۲ (با صفحه‌شمار پیاپی)، ج ۱: اتحاد، تهران، ۱۳۳۷: مقدمه، ص کک (ذیل «ش ۲۱۴ نظام‌الدین، قاضی»).

۲ - جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام الدین الاصفهانی»، المجمع العلمی العراقي؛ ج ۱۰، ۱۹۶۳ م، صص ۶۹ - ۹۴؛ ص ۸۵ و ۸۶ (متن نامه عربی علامه قزوینی به دکتر مصطفی جواد در باره قاضی نظام الدین اصفهانی، مورخ ۱۹۳۷ م).

۳ - جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام الدین الاصفهانی»، دانشکده ادبیات و معارف اسلامی؛ س ۱، ش ۱، اسفند ۱۳۴۵، صص ۵۲ - ۷۵؛ ص ۶۶ و ۶۷ (متن نامه عربی علامه قزوینی به دکتر مصطفی جواد در باره قاضی نظام الدین اصفهانی، مورخ ۱۹۳۷ م).

۴ - جوینی، عطاملک بن محمد؛ تاریخ جهانگشای؛ به سعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، ج ۳، چ ۴، ارغوان، تهران، ۱۳۷۰؛ مقدمه، ص کا، و ص سو.

۵ - قزوینی، محمد؛ «مونس الاحرار»، بیست مقاله قزوینی؛ ج ۲ (در ۱ مج)، ابن سینا و ادب، تهران، ۱۳۳۲، صص ۱۸۴ - ۲۰۶؛ ص ۲۰۶ (ذیل فهرست اسامی شعرائی که اشعار ایشان درین مجموعه مسطور است، «۱۹۳ نظام الدین، قاضی»).

۶ - قزوینی، محمد؛ «مونس الاحرار»، دوره کامل بیست مقاله قزوینی؛ ج ۲ (در ۱ مج)، ج ۲، با مقدمه عباس اقبال، دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۳، صص ۱۸۴ - ۲۰۶؛ ص ۲۰۶ (ذیل فهرست اسامی شعرائی که اشعار ایشان درین مجموعه مسطور است، «۱۹۳ نظام الدین، قاضی»).

۶۹. قمی، عباس (۱۳۱۹۱۲۵۴)؛

۱ - قمی، عباس؛ [ال] فوائد الرضویة فی أحوال علماء المذهب الجعفریة؛ با مقدمه محمود شهابی، کتابخانه مرکزی، تهران، [۱۳۲۷]؛ صص ۳۹۳ و ۳۹۴ (ذیل «محمد بن اسحق بن مطهر الاصفهانی»).

۲ - قمی، عباس؛ الکنی و الألقاب؛ ج ۳، مطبعة العرفان، صیدا، ۱۳۵۸ هـ؛ ج ۳، ص ۲۱۲ و ۲۱۳ (ذیل «نظام الدین الاصفهانی»).

۳ - قمی، عباس؛ الکنی و الألقاب؛ مقدمه محمد هادی امینی، ج ۳، چ ۴، مکتبة الصدر، تهران، ۱۳۹۷ هـ؛ ج ۳، ص ۲۵۶ (ذیل «نظام الدین الاصفهانی»).

۷۰. قمی نژاد، مهدی (۱۳۱۴ -)؛

۱ - کاتبی قزوینی، فتح الله؛ جنگ مهدوی، تاریخ کتابت از ۷۵۳ قمری به بعد؛ چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه دکتر اصغر مهدوی، تهیه فهرستها مهدی قمی نژاد، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۰؛ فهرست پیش از متن، ص هفده، و بیست و شش؛ و فهرستها، صفحات ۵۶۸ و ۵۷۲ و ۵۸۲ و ۵۸۵ و ۵۸۹.

۷۱. کاسب، عزیزالله؛

۱ - شیخ بهائی، محمد بن حسین؛ کَشکول؛ ترجمه و تحقیق عزیزالله کاسب، ج ۴، گلی، تهران، ۱۳۷۷: ص ۱۹۷ و ۱۹۸ (ذیل «از یک جُنْگ قدیمی دربارهٔ صاحب الزّمان (ع)»).

۷۲. کامگار پارسی، محمد؛

۱ - کامگار پارسی، محمد؛ رباعی و رباعی سرایان از آغاز تا قرن هشتم هجری؛ به کوشش اسماعیل حاکمی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۲: ص ۱۳۴ (ذیل «۴ - نظام الدّین اصفهانی»)، و ص ۱۸۹ (ذیل «۴ - قاضی نظام الدّین اصفهانی»)، و ص ۲۴۰ (ذیل «از نظام الدّین قمر اصفهانی»؛ و فهرستها، ص ۳۱۱ و ۳۱۳).

۷۳. کخاله، عمر رضا؛

۱ - کخاله، عمر رضا؛ معجم المؤلفین، تراجم مصنّفی الکتب العربیّة؛ ۱۵ ج، مكتبة التّرقی، دمشق، ۱۳۷۶ هـ. = ۱۹۵۷ م.:

ج ۱۳، ص ۱۰۱ (ذیل «نظام الدّین الاصفهانی»).

۲ - کخاله، عمر رضا؛ معجم المؤلفین، تراجم مصنّفی الکتب العربیّة؛ ۴ ج، مؤسّسة الرّسالة، بیروت، ۱۴۱۴ هـ. = ۱۹۹۳ م.؛ ج ۴، ص ۳۰ (ذیل «۱۷۶۵۶ نظام الدّین الاصفهانی»).

۷۴. لاجوردی، مهدی؛

۱ - شیخ بهائی، محمد بن حسین؛ الكَشکول؛ علّق علیه السّید مهدی اللاجوردی، ج ۳، الهيئة المتّحدة الکتبی، مطبعة الحکمة، قم، [۱۳۷۷ هـ.]: ج ۱، ص ۲۴۰ (پانوشت ۱) و ص ۲۶۶ (پانوشت ۱ و ۲ و ۳).

۷۵. مامقانی، عبدالله؛ ۱۸۷۲؟ ۱۹۳۲ م.؛

۱ - مامقانی، عبدالله؛ تنقیح المقال في أحوال الرجال؛ ۳ ج، چ سنگی، المطبعة المرتضویّة، نجف، ۱۳۵۲ هـ.؛ ج ۳، ص ۲۷۲ (ذیل «نظام القاضی الاصفهانی»).

۷۶. محدّث، محمد (۱۳۱۶ -)؛

۱ - محدّدی، عبدالله، و دیگران؛ أعلام الغدیر؛ مراجعة وتنسيق فاضل الحسيني الميلاني، ج ۲، مؤسّسة التّشر الإسلامی التابعة لجماعة المدّرسین، قم، ۱۴۱۰ هـ.؛ ص ۳۲۲.

۲ - محدّدی، عبدالله و دیگران؛ علی ضفاف الغدیر، فهرس موضوعی و تحلیلی لموسوعة الغدیر؛ مراجعة و تنسيق فاضل الحسيني الميلاني، دار المرتضی للتّشر، مشهد، ۱۴۰۳ هـ.؛ ص ۲۳ (ذیل «الأدب»)، و ص ۵۲ (ذیل «الأنساب»)، و ص ۷۶ (ذیل «التّوشل»)، و ص ۱۰۶ (ذیل «الرّثاء»)، و ص ۱۲۱ (ذیل «شعراء الغدیر») و ص ۱۷۸ (ذیل «الولاء و المحبّة»)، و ص ۳۲۲.

۷۷. محقق، مهدی (۱۲۵۸ -):

۱ - محقق، مهدی؛ هزار و پانصد یادداشت در مباحث لغوی و ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام؛ مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مکیل، تهران، ۱۳۷۸: ص ۱۴۷ (ذیل «۴۳۱. رصدخانه مراغه»).

۷۸. محمدی، عبدالله (۱۳۲۶ -):

۱ - محمدی، عبدالله، و دیگران؛ اعلام الغدیر؛ مراجعة و تنسیق فاضل الحسینی المیلانی، ج ۲، مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين، قم، ۱۴۱۰ هـ: ص ۳۲۲.
۲ - محمدی، عبدالله و دیگران؛ علی ضفاف الغدیر، فهرس موضوعی و تحلیلی لموسوعة الغدیر؛ مراجعة و تنسیق فاضل الحسینی المیلانی، دار المرتضی للنشر، مشهد، ۱۴۰۳ هـ: ص ۲۳ (ذیل «الأدب»)، و ص ۵۲ (ذیل «الأنساب»)، و ص ۷۶ (ذیل «التوشل»)، و ص ۱۰۶ (ذیل «الزّناء»)، و ص ۱۲۱ (ذیل «شعراء الغدیر») و ص ۱۷۸ (ذیل «الولاء و المحبة»)، و ص ۳۲۲.

۷۹. محمدی فشارکی، محسن (۱۳۴۶ -):

۱ - جواد، مصطفی؛ «اصفهان، پایگاه ادبیات عربی در ایران و جایگاه نظام‌الدین اصفهانی»، ترجمه محسن محمدی فشارکی، فرهنگ اصفهان؛ ش ۱۵، بهار ۱۳۷۹، صص ۱۰۵ - ۱۱۶: صفحات ۱۱۴ - ۱۱۶.

۸۰. مدرّس (تبریزی)، محمد علی (۱۲۵۸-۱۳۳۳):

۱ - مدرّس، محمد علی؛ ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنية أو اللقب، یا کنی و القاب؛ ج ۸ (در ۴ مج)، ج ۴، خیام، تهران، ۱۳۷۴: ج ۶، ص ۲۰۲ (ذیل «نظام‌الدین اصفهانی»).

۸۱. مدرّس رضوی، محمد تقی (۱۲۷۴-۱۳۶۵):

۱ - مدرّس رضوی، محمد تقی؛ احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی؛ ج ۲، اساطیر، تهران، ۱۳۷۰: صص ۵۴ - ۵۶ (ذیل «رصد مراغه»)، و صص ۲۷۹ - ۲۸۱ (ذیل «۷۴ - نظام‌الدین اصفهانی»)، در ضمن یادکرد معاصران خواجه).

۸۲. مدرّسی (زنجان)، محمد:

۱ - مدرّسی، محمد؛ سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی؛ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۵: ص ۵۳ (ذیل «خواجه بهاء‌الدین محمد بن شمس‌الدین محمد جوینی»).

۲ - مدرّسی، محمد؛ سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، به انضمام بعضی از

رسائل و مکاتبات وی؛ ج ۲، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳: ص ۶۷ (ذیل «خواجه بهاء‌الدین محمد بن شمس‌الدین محمد جوینی»)، و ص ۹۷ و ۹۸ (ذیل «۱۵ - قاضی نظام‌الدین محمد بن اسحاق اصفهانی»)، در ضمن یادکرد بزرگانی که به خدمت خواجه طوسی رسیده و رصدخانه مراغه را دیده‌اند).

۸۳. منزوی، علینقی (۱۳۰۲ -)؛

۱ - منزوی، علینقی؛ فهرس اعلام الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ ج ۳ (با صفحه‌شمار پیاپی)، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷؛ ج ۳، ص ۱۸۴۴، و ص ۲۵۱۹.

۸۴. موحد ابطحی، حجت (۱۳۳۳ -)؛

۱ - موحد ابطحی، حجت؛ ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان؛ ج ۳، دفتر تبلیغات المهدی (عج)، اصفهان، ۱۴۱۸ هـ: ج ۱، ص ۳۶۴ و ۳۶۵ (ذیل «نمونه‌ای از چهره‌های علمی و ادبی شیعه در اصفهان در قرن هفتم: ۱ - قاضی نظام‌الدین، محمد بن اسحق بن مطهر اصفهانی»).

۸۵. موسوی، کمال؛

۱ - ابن‌الرسول، سیدمحمدرضا؛ تصحیح، ترجمه و شرح مشکلات شماری از قصائد قاضی نظام‌الدین اصفهانی؛ پایان‌نامه دوره دکتری زبان و ادبیات عربی، مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۵، ۳۹۳ صفحه.

۸۶. مهدوی، سیروس؛

۱ - مهدوی، سیروس؛ «جوینی، علاء‌الدین ابوالمظفر عظاملک»، دایرة المعارف تشیع؛ زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی، بهاء‌الدین خرمشاهی و حسن یوسفی اشکوری، ج ۵ (تفصیل - چینی)، نشر شهید سعید محبی، تهران، ۱۳۷۵، ص ۵۳۰ و ۵۳۱.

۸۷. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۲۹۴-۱۳۷۴)؛

۱ - مهدوی، مصلح‌الدین؛ تذکرة القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان؛ ثقفی، اصفهان، ۱۳۴۸؛ ص ۵۲۴ (ذیل «۱۰۱۸ - قاضی نظام‌الدین اصفهانی»).

۸۸. میرافضلی، علی؛

۱ - ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود؛ سفینه تبریز؛ چ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با مقدمه‌های عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۱؛ فهرست سفینه، ص بیست و نه، و سی

و دو؛ و فهرست مندرجات سفینه تبریز به ترتیب تاریخ کتابت، ص سی و چهار، و سی و شش.

- ۲ - میرافضلی، علی؛ رباعیات خیام در منابع کهن؛ مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۲: ص ۷ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۸ و ۲۱ (پی نوشتها: ش ۵)، و ص ۴۹ (ضمن معرفی «[۶] مجموعه اشعار: ۶۸۱ ق»)، و صص ۵۳ - ۵۶ (ذیل «[۸] نخبه الشارب و عجاله الزاکب: ۶۸۱ ق»)، و ص ۲۵۴ (رباعی ش ۱۱)، و صفحات ۲۸۳ و ۳۰۴ و ۳۰۵ و ۳۸۷.
- ۳ - میرافضلی، علی؛ «قاضی نظام‌الدین اصفهانی و رباعیات او»، معارف؛ س ۱۹، ش ۲ (پیاپی ۵۶)، مرداد - آبان ۱۳۸۱، صص ۲ - ۲۵.

۸۹. ناصیف، امیل؛

- ۱ - ناصیف، امیل؛ أروع ما قيل من الرباعیات؛ دار الجیل، بیروت، ۱۴۱۳ هـ. = ۱۹۹۳ م.: صص ۹۵ - ۱۰۲ (ذیل «۱۲ - نظام‌الدین الأصفهانی»)، و ص ۱۵۱.

۹۰. نصیری، محمدصادق؛

- ۱ - شیخ بهائی، محمد بن حسین؛ الکشکول؛ صححه وعلق علیه محمدصادق نصیری، ۲ مج، شرکت طبع و نشر، قم، [۱۳۳۷]: مج ۱، ص ۲۴۷ (پانوشت ۲ و ۳ و ۴).

۹۱. نفیسی، سعید، ۱۲۷۴ (۱۳۴۵)؛

- ۱ - نفیسی، سعید؛ تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری؛ فروغی، تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۷۲ (ذیل «۲۳ قاضی نظام‌الدین محمود قمری اصفهانی»).

۹۲. نوایی، عبدالحسین (۱۳۰۲ - ۱۳۸۳)؛

- ۱ - نوایی، عبدالحسین؛ رجال کتاب حبیب السیر، از حمله مغول تا مرگ شاه اسمعیل اول؛ ج ۲، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹: ص ۴۵ و ۴۶.
- ۲ - نوایی، عبدالحسین؛ رجال کتاب حبیب السیر، از حمله مغول تا مرگ شاه اسمعیل اول؛ (ضمیمه) مجله یادگار، [تهران]، ۱۳۲۴: ص ۱۶.

۹۳. ورجاوند، پرویز (۱۳۱۳ -)؛

- ۱ - ورجاوند، پرویز؛ کاوش رصدخانه مراغه و نگاهی به پیشینه دانش ستاره‌شناسی در ایران؛ امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶: ص ۱۵۱ و ۱۵۲.

۹۴. هاشم پور سبحانی، توفیق (۱۳۱۷ -)؛

- ۱ - هاشم پور سبحانی، توفیق، و حسام‌الدین آق سو؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴: ص ۲۵۴ و ۲۵۵ (ذیل «مجموعه منشآت»).

۹۵. همائی، جلال‌الدین (۱۲۷۸-۱۳۵۹):

۱ - همائی، جلال‌الدین؛ تاریخ ادبیات ایران؛ به کوشش ماهدخت بانو همایی، هما، تهران، ۱۳۷۵: ص ۲۲۴ (ذیل «۳ - قاضی نظام‌الدین اصفهانی»، در ضمن یادکرد مشاهیر علما و دانشمندانی که به سلسله جویی‌ها اختصاص داشته‌اند).

96. Brockelmann, Carl (1868 - 1956);

- 1 - Brockelmann, Carl; *Geschichte der Arabischen Litterature*; 2 v., Weimar Verlag von Emil Felber, 1898: v. 1, p. 254.
- 2 - Brockelmann, Carl; *Geschichte der Arabischen Litterature*; 3 v., E. J. Brill, Leiden, 1937 - 1942: v. 1, p. 449; v. 3, p. 733, 836, 1100.
- 3 - Brockelmann, Carl; *Geschichte der Arabischen Litterature*; 3 v., E. J. Brill, Leiden, 1943: v. 1, p. 294, 295.

97. Browne, Edward Granville;

- 1 - Browne, Edward Granville; *Account Of A Rare Manuscript History Of Isfahan*; Stephen Austin and sons, Qhertford, 1901: 27, 45, 76, 77, 89.

98. Christensen, Arthur Emanuel (1875 - 1945);

- 1 - Christensen, Arthur Emanuel; *Critical studies in the Rubaiyat of umar - i - Khayyam*; Kobenhavn, 1927: p. 12.

99. De Slane, Le Baron;

- 1 - De Slane, Le Baron; *Catalogue des Manuscrits Arabes*; Bibliotheque Nationale, Departement des manuscrits, Paris, 1883 - 95: p. 559 (no. 3174), 758.

100. Karatay, Fehmi Edhem;

- 1 - Karatay, Fehmi Edhem; *Tobkapi Sarayi Muzesi Kutuphanesi Arapca Yazmalar Katalogu, Filoloji, Edebiyat, Mecmualar, NO: 7488 - 9043*; Milli Egitim Basimevi, Istanbul, 1969: p. 311, 312.

101. Mahfuz - ul - haq, M.;

- 1 - Khayyam, omar; *The ruba'iyat of 'Umar - i - Khayyam, persian*

text edited from manuscript dated A.D.911 (1505 A.D); by M. Mahfuz - ul - haq, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1939: p. 810.

102. Mingana, Alphonse (1881 - 1937);

- 1 - Mingana, Alphonse; *Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Ryland's Library*; Manchester, P. 774, No. 465.

103. Vajda, Georges;

- 1 - Vajda, Georges; *Index General des Manuscrits Arabes Musulmans de la Bibliothegue Nationale de Paris*; Paris, 1953: p. 195, 640.

پی نوشت‌ها

۱. در این جا به اجمال، مسلمات زندگی و آثار علمی و ادبی قاضی نظام‌الدین اصفهانی را گزارده‌ایم؛ اما پیشتر در مقاله‌ای (ابن‌الرسول، ۱۳۸۱، صص ۱۴۵ - ۱۸۲)، شرح حال و آثار قاضی را با استناد به دست‌نویس‌های آثار او و نیز چندین مأخذ اصیل و قدیم بررسی‌ده‌ایم؛ تفصیل موضوع را در آن جا ببینید.
۲. نظام‌الدین اصفهانی، دیوان المنشآت، دست‌نویس ۷۱۰ هـ، ۲۴ ر.
۳. همان، ۱۱ پ.
۴. مدرّس رضوی، ص ۲۷۹ (پانویشت).
۵. محقق، ص ۱۴۷ (ش ۴۳۱).
۶. فرزانه، ۱۳۵۶، ص ۱۱۵ و ص ۱۱۷.
۷. احمد، ج ۱، ص ۲۲۸.
۸. شبیبی، ص ۲۸۶.
۹. بروکلیمان، ج ۵، ص ۳۵.
۱۰. همان مأخذ پیش‌گفته.
۱۱. زیدان، ج ۳، ص ۱۴۱.
۱۲. بروکلیمان، ج ۵، ص ۳۵؛ نیز نگر: سید، ج ۱، ص ۴۶۴.
۱۳. صایلی، ۱۳۳۵، ص ۷۲ و ۷۵.
۱۴. ناگفته نماند در دو جای دیگر این جُنگ، یکی در اوایل آن (برگ ۳۱ پ تا ۳۳ ر)، و دیگر در اواخر آن (برگ ۲۵۵ پ) نیز سروده‌هایی از شاعر به چشم می‌خورد.

دوره جدید، سال پنجم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۶ (پیاپی ۳۹)

۱۵. دانش پژوه، فهرست میکروفیلما...، ج ۲، ص ۹۳.
۱۶. رسالة القوس یک بار در آغاز دیوان کمال‌الدین اسماعیل (صص صد و سه - صد و سیزده) به چاپ رسیده‌است؛ نیز متن کامل‌تری از آن را می‌توان در سفینه تبریز (ابوالمجد تبریزی، صص ۷۰۴ - ۷۱۰) مشاهده کرد.
۱۷. گفتنی است در این راه (قوسیّه نگاری) کسی بر من پیشی گرفته که همواره در میدان‌های فضل، گوی سبقت از همگان می‌رباید و در راه‌های عقل و نقل، راهنمایی‌کاردان است. پس (با وجود آن قوسیّه) دیگر، نه کمان را کشتی مانده (که من بکشم) و نه در ترکش فصاحت و زبان‌آوری تیری باقی است (که من بیفکنم)؛ من (با نگارش این رساله) تنها زشت‌روی را در کنار زیارویی نهاده‌ام و از یک چشم نابینا ریزه اشکی فرو ریخته‌ام، و خرمهره‌ای را به رشته مرواریدها درکشیده‌ام و بدینسان گزند چشم (خود و رشکیان) را از ساحت کمال آن رشته دور ساخته‌ام.
۱۸. ابوالمجد تبریزی، ص ۷۱۰.
۱۹. ابن فوطی، ج ۲، ص ۲۸۵.
۲۰. همان، ج ۴، ص ۴۹۲؛ گفتنی است از آن‌جا که در فهرست‌های پایانی تلخیص مجمع‌الآداب در ذیل نام قاضی به این موضع اشاره نشده، هیچ یک از کسانی که درباره قاضی قلم زده‌اند، به این مورد اشاره نکرده‌اند، نگارنده هم بر حسب تصادف به آن برخورد.
۲۱. دانش پژوه، فهرست میکروفیلما...، ج ۱، ص ۴۴۹.
۲۲. میرافضلی، ۱۳۸۲، ص ۴۹.
۲۳. حمدالله مستوفی، ص ۷۵۴.
۲۴. ابوالمجد تبریزی، ص ۲۳۹؛ این صفحه سفینه در سال ۷۲۲ هجری کتابت شده‌است؛ چنان که پیشتر آوردیم، مناظره سرو و آب خطاب به خواجه بهاء‌الدین محمد جوینی، پدر خواجه شمس‌الدین است.
۲۵. همان، ص ۷۱۰؛ قوسیّه کمالیه هم در سال ۷۲۳ هجری در سفینه تبریز بازنگاری شده‌است.
۲۶. بخشی از عبارت حاشیه، چنان که در چاپ عکسی مشهود است و در مقدمه استاد حائری بر سفینه هم تصریح شده بر اثر صحافی ناخوانده مانده‌است که با نقطه‌چین مشخص کرده‌ایم. به گمان نگارنده این سطور، کلمات «الصّدْر»، «محمد بن» و «المطهر» به ترتیب در جاهای خالی قرار می‌گیرد.
۲۷. همان؛ بازنگاری این رساله هم در سال ۷۲۳ هجری واقع شده‌است. گفتنی است کلمه «رساله» در عبارت متن بایست با «ال» بیاید.
۲۸. همان، ص ۷۱۲؛ این برگ سفینه نیز در سال ۷۲۳ هجری کتابت شده‌است.
۲۹. مافروخی، ص ۲۵.
۳۰. همان، ص ۱۰۱؛ گفتنی است دو مورد اخیر مورد توجه هیچ یک از کسانی که در باره قاضی قلمی زده‌اند، نبوده و تنها نگارنده این سطور در طی توّرق ترجمه محاسن اصفهان با حضور ذهنی که از سروده‌های قاضی داشت، آن‌ها را شناسایی کرد.
۳۱. همان، ص ۵۹.
۳۲. همان، ص ۱۲۰.

۳۳. اطلاعات نگارنده تنها از یکی از دست‌نویس‌های این کتاب است که با نام جنگ خطی به شماره (۳۰۴۷) و با آغاز و انجام افتاده (سید یونسی، ج ۱، ص ۳۷۸)، در کتابخانه ملی تبریز نگهداری می‌شود و تصویر صفحات آغازین آن نیز در اختیار نگارنده است. شش بیت قاضی در اولین برگ موجود نسخه آمده است. برای اطلاع بیشتر در باره این کتاب و نسخ خطی آن نگر: میرافضلی، ۱۳۸۲، صص ۹۷ - ۱۰۰؛ و نیز عمادی حائری، صص ۳۸۵ - ۳۸۸؛ و نیز دولت‌آبادی، صص ۹۶ - ۱۲۰.

۳۴. این دست‌نویس به شماره (۷۶۶) در کتابخانه اونیورسیتته نگهداری می‌شود و ابیات عربی قاضی در برگ‌های «۳۵، ۳۹، ۴۷، ۵۰، ۶۵، ۱۶۵، ۱۶۶» آن آمده است. فیلم این نسخه به شماره «۲۴۷» در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است و نگارنده توفیق توری بخشی از این نسخه را یافت.

۳۵. رباعی فارسی قاضی در برگ «۱۷۱» این نسخه آمده است؛ نگر: میرافضلی، ۱۳۸۱، ص ۱۲.

۳۶. عبارت نسخه نیاز به تصحیح دارد و بایست کلمه‌های «مولی» و «قاضی» با الف و لام کتابت شود.

۳۷. نگارنده دست‌نویسی از این کتاب را که در مجموعه‌ای به شماره «۳۷۳۳» مندرج است و در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان نگهداری می‌شود، توری کرده و سروده‌های قاضی را از روی آن باز نوشته است (برای نمونه عبارت نقل شده در متن، در برگ «۱۰۸ پ» قابل رؤیت است)، اما متأسفانه این نسخه ناقص است و نسخه آستان قدس رضوی هم هیچ یک از سروده‌های قاضی را در بر ندارد. از آن‌جا که اطلاع یافته بودم جناب ایرج افشار این کتاب را تصحیح و آماده چاپ نموده‌اند، تلفنی موضوع را از ایشان استفسار کردم که در جواب به مزاح فرمودند: «به امشب شما وصال نمی‌دهد». به هر حال برای اطلاع بیشتر درباره این کتاب نگر: افشار، انیس الوحدة ...، صص ۶۷ - ۸۱؛ و نیز: میرافضلی، ۱۳۸۲، صص ۱۰۱ - ۱۰۳.

۳۸. جاجرمی، ج ۱، ص ۵.

۳۹. همو، ج ۲، ص ۱۱۴۸؛ گفتنی است عبارت «تعهد الله رحمه» بایست به صورت «تعهد الله برحمته / رحمه» تصحیح می‌شد که مصحح کتاب بی هیچ توضیحی از کنار آن گذشته است. البته جای بسی خوش‌وقتی است که مصحح کتاب در تصحیح ابیات عربی رباعیات ملمع قاضی از راهنمایی‌های استاد فقیه عبدالحمید بدیع الزماني کردستانی بهره‌مند بوده و در پانویس‌ها به اصلاحات ایشان تصریح کرده است.

۴۰. همان، ج ۲، ص ۱۱۵۵.

۴۱. همان، ج ۲، ص ۱۱۷۴.

۴۲. کاتبی قزوینی، ص ۱۷۷.

۴۳. همان، صص ۱۸۵ - ۱۹۱.

۴۴. همان، ص ۳۳۷.

۴۵. همان، ص ۳۳۹.

۴۶. تاج‌الدین وزیر، چاپ عکسی، ص ۴۷۱؛ و نگر: همو (چاپ حروفی)، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵۲۹.

۴۷. همان (چاپ عکسی)، ص ۵۲۹؛ و چاپ حروفی ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۴.

۴۸. چنین است در نسخه، ولی بایست به صورت «لقاضی» و یا «لقاضی اصفهان» می‌آمد.
۴۹. همان (چاپ عکسی)، ص ۶۸۹؛ و چاپ حروفی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۰۴.
۵۰. همان، چاپ عکسی، ص ۷۴۳، و چاپ حروفی، ج ۲، ص ۲۵۸؛ گفتنی است هیچ یک از محققان - حتی مصحح بیاض - این دو رباعی قاضی را شناسایی نکرده‌اند و نگارنده این سطور هم در ضمن توثیق کتاب، و مقایسه رباعیات بی نام آن با مجموعه رباعیات قاضی متوجه موضوع گردید.
۵۱. هاشم‌پور سبحانی، ص ۲۵۴.
۵۲. یکی از این نامه‌ها با قطعه‌ای عربی در قافیه لام مکسور آغاز می‌شود و در دیوان منشآت قاضی تنها همین قطعه موجود است.
۵۳. نام و نشان مخاطبان این دو نامه را در فهرست‌های اعلام تاریخ جهان‌گشای جوینی و جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله می‌توان یافت.
۵۴. دانش‌پژوه، فهرست میکروفیلمها...، ج ۱، ص ۴۲۳.
۵۵. محمد بن قاسم بن یعقوب، ص ۱۳۹ (ذیل «الروضه الثانیة والعشرون فی الصّحة والأمراض و العلل و الطّب و الدّواء و ما ناسب ذلك»).
۵۶. «خدمت» از تعابیر احترام‌آمیز است که پیش از نام افراد می‌آورده‌اند، چنان‌که امروزه از تعبیرهای «جناب» و «حضرت» استفاده می‌شود.
۵۷. چنان‌که پیشتر آوردیم، مناظره سرو و آب - که خواندمیر دو بیت آن را در این‌جا آورده - خطاب به خواجه بهاء‌الدین محمد، پدر خواجه شمس‌الدین جوینی است.
۵۸. خواندمیر، ج ۳، ص ۱۱۷.
۵۹. افشار و...، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک...، ج ۸، ص ۲۹۴ و ۲۹۵؛ نیز نگر: میرافضلی، ۱۳۸۱، ص ۱۲.
۶۰. برای شرح حال وی نگر: جبوری، ج ۶، ص ۱۴۵.
۶۱. نظام‌الدین اصفهانی، ۱۹۸۳ م، ص ۲۱.
۶۲. برگ‌های ۲۲۸ (ر) - ۲۲۹ (پ) از این نسخه به رباعیات قاضی اختصاص دارد.
۶۳. چنین است در این چاپ مجلس المؤمنین، لیکن چنان‌که آوردیم. نام جدّ قاضی «المطهر» (با طاء حُطّی) است.
۶۴. شوشتری، ج ۱، ص ۵۴۳.
۶۵. چنین است در متن کتاب، ولی قرائت رایج آن، عظام‌ملک (بدون همزه) است.
۶۶. چنین است در متن چاپی کتاب، ولی ظاهراً صورت بدخوانی شده «بخدمت» است.
۶۷. شوشتری، ج ۱، ص ۵۴۳.
۶۸. همان، ج ۱، ص ۵۴۵.
۶۹. همان، ج ۲، ص ۴۶۷.
۷۰. همان، ج ۲، ص ۴۸۱.
۷۱. همان، ج ۲، ص ۴۸۲.

۷۲. همان، ج ۲، ص ۴۸۳.
۷۳. شوشتری، ص ۱۹۳.
۷۴. همان، ص ۱۹۷.
۷۵. شیخ بهائی، الکشکول، مج ۱، ص ۲۲۵.
۷۶. همان، مج ۱، ص ۲۴۷.
۷۷. تازمان نگارش این مقاله تنها سه جلد از این بخش کتاب، به تصحیح و همت جناب آقای علی رفیعی علامرودستی از سوی کتابخانه مرعشی نجفی در قم به چاپ رسیده ولی متأسفانه هنوز به حرف نون نرسیده است. آنچه در این جا آورده ام، به نقل از دست‌نویس‌های کتاب است که جناب رفیعی بزرگوارانه در اختیار این بنده نهادند. بنا به گفته ایشان نسخه کتابخانه مرعشی در این مدخل (ص ۷۰۲) افتادگی دارد، ولی دست‌نویس کتابخانه ملی تبریز (ص ۷۲۷) کامل است؛ مشخصات نسخه اخیر را در فهرست کتابخانه ملی تبریز (سیدبونی، ج ۲، ص ۷۸۹، نسخه ش ۳۵۷۸) ببینید.
۷۸. هاشمی سندیلوی، ج ۵، ص ۳۴۵ (ذیل شماره «۲۵۴۱»).
۷۹. نراقی، ص ۱۴۴.
۸۰. کاظمی، ج ۲، ص ۵۶۰.
۸۱. خوانساری، ج ۲، ص ۲۶۳؛ گفتمی است کتاب روضات الجنات بنا به تصریح حفید مؤلف، آیت‌الله علامه سید محمد علی روضاتی، دام ظلّه، سال‌ها پیش از قرن چهاردهم تألیف گشته است.
۸۲. دانش‌پژوه، فهرست میکروفیلمها...، ج ۱، ص ۴۴۵.
۸۳. جواد، ۱۳۴۵، صص ۵۲ - ۷۵.
۸۴. همو، ۱۹۶۳ م، صص ۶۹ - ۹۴.
۸۵. همو، ۱۳۷۹، صص ۱۰۵ - ۱۱۶.
۸۶. همو، ۱۳۷۹، ص ۱۱۴.
۸۷. برای نمونه نگر: حکیمیان، ج ۲، ص ۵۸۳؛ و نفیسی، ج ۱، ص ۱۷۲؛ و خیامپور، ج ۲، ص ۹۳۹؛ مرحوم تقی بینش (نظام اصفهانی، ص ۲۹۳، و ۳۷۷) هم به این رأی متمایل است. گفتمی است برخی دیگر از پژوهشگران هم به این سهو توجه داده‌اند؛ برای نمونه نگر: فرزانه، ۱۳۵۶، ص ۱۱۶؛ و صفا، ج ۳، ص ۳۸۷؛ و کامگار پارسی، ص ۱۳۴.
۸۸. نگر: دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۳، ص ۱۹۹۵۱ (ذیل «نظام اصفهانی»، و «نظام‌الدین اصفهانی»); گفتمی است دهخدا هر دو نظام را «قاضی» دانسته و یکی را با عبارت «از علمای امامیه قرن هفتم»، و دیگری را با عبارت «از شعرای عهد اباقاخان»، و هر دو را به عنوان مباح خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان یاد کرده است. نکته قابل توجه این است که مأخذ شرح حال یکی از این دو شخص همنام، حبیب‌السیر و مأخذ شرح حال دیگری رجال کتاب حبیب‌السیر است و در تاریخ حبیب‌السیر نیز تنها یک «قاضی نظام‌الدین» ذکر شده و همین نکته در اثبات اشتباه لغت‌نامه کفایت می‌کند.
۸۹. برای نمونه نگر: بروکلیمان، ج ۵، ص ۳۵؛ و زیدان، ج ۲، ص ۱۳۷؛ و امینی، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۴۳۴؛ و کحّاله، ج ۱۳، ص ۱۰۱؛ و تفضلی، ص ۶۴۵، و مهدوی، ص ۵۲۴؛ و فقیه ایمانی، ص ۳۰۸.

۹۰. برای نمونه نگر: دهخدا، لغت نامه، ج ۱۳، ص ۱۹۹۵۱ (ذیل «نظام‌الدین اصفهانی»); و امینی، ج ۵، ص ۴۳۵؛ و مدرّس رضوی، ص ۲۷۹؛ و اعلمی، ج ۱۸، ص ۱۵۰؛ و مدرّس، ج ۶، ص ۲۰۲.
۹۱. برای نمونه نگر: آقابزرگ طهرانی، طبقات ...، ج ۳، ص ۹۸.
۹۲. نگر: سیّدیونسی، ج ۱، ص ۳۷۸؛ و نیز: افشار، انیس الوحدة ...، ص ۷۹.
۹۳. برای نمونه نگر: فقیه ایمانی، ص ۳۰۸، در ارجاع به کتاب تاریخ ابی الفداء.

منابع

نکته: در این فهرست تنها نام مآخذی ذکر گردیده که در بخش نخست مقاله و بیشتر در پی نوشت‌ها بدان ارجاع داده‌ایم.

۱. آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ ۲۶ ج (در ۲۹ مج)، ج ۳، دار الأضواء، بیروت، ۱۴۰۳ هـ. = ۱۹۸۳ م.
۲. آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن؛ طبقات أعلام الشیعة؛ ج ۳: الأنوار الساطعة فی المائة السابعة، تحقیق علی تقی منزوی، ج ۲، اسماعیلیان، قم، [بی تا].
۳. ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد؛ تلخیص مجمع الآداب و معجم الألقاب؛ تحقیق محمد الکاظم، ج ۶، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۴ (= ۱۴۱۵ هـ).
۴. ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود؛ سفینه تبریز؛ چ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه شورای اسلامی، با مقدمه‌های عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۱. ۵. احمد، سالم عبدالرزاق؛ فهرس مخطوطات مکتبة الأوقاف العامة فی الموصل؛ ج ۹، الجزء الأول: خزائن حسن باشا الجلیلی «المدرسة الحسینیة»، ج ۲، وزارة الأوقاف و الشؤون الدینیة، عراق، ۱۴۰۲ هـ. = ۱۹۸۲ م.
۷. اعلمی، محمد حسین؛ دائرة المعارف الشیعیة العامة؛ ۱۸ ج، ج ۲، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۳ هـ.
۸. افشار، ایرج؛ انیس الوحدة و جلیس الخلوة (گلستانه اصفهانی و گلستان سراسی)، یادنامه دکتر احمد تفضلی؛ به کوشش علی اشرف صادقی، سخن، تهران، ۱۳۷۹، صص ۶۷ - ۸۱.
۹. افشار، ایرج، و محمد تقی دانش‌پژوه؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس؛ ج ۸ (مجموعه‌ها و جنگ‌ها)، با همکاری محمد باقر حجّتی و احمد منزوی، کتابخانه ملی ملک، تهران، ۱۳۶۹.
۱۰. امین، محسن؛ أعیان الشیعة؛ تحقیق حسن الأمين، ۱۱ ج، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ هـ. = ۱۹۸۶ م.

۱۱. امینی، عبدالحسین؛ الغدير في الكتاب و السنة و الأدب؛ ۱۱ ج، ج ۲، دارالکتب الإسلامية، تهران، ۱۳۶۶.
۱۲. بادکوبه‌ای هزاوه‌ای، مصطفی؛ خواجه نصیرالدین طوسی؛ ج ۳، شرکت توسعه کتابخانه‌های ایران، تهران، ۱۳۷۴.
۱۳. بروکلیمان، کارل؛ تاریخ الأدب العربی؛ ج ۵، نقله إلى العربية رمضان عبدالنوّاب، راجع الترجمة السيد يعقوب بكر، دارالمعارف بمصر، القاهرة، [بی تا].
۱۴. بگّار، یوسف؛ الترجمات العربية لرباعيات الخيام، دراسة نقدية؛ مركز الوثائق و الدراسات الإنسائیة - جامعة قطر، الدوحة، ۱۴۰۸ هـ. = ۱۹۸۸ م.
۱۵. تاج‌الدین وزیر، احمد بن محمد؛ بیاض تاج‌الدین احمد وزیر؛ تصحیح علی زمانی علویجه، ۲ ج، مجمع ذخائر اسلامی، قم، ۱۳۸۱.
۱۶. تاج‌الدین وزیر، احمد بن محمد؛ بیاض تاج‌الدین احمد وزیر؛ چ عکسی، زیر نظر ایرج افشار و مرتضی تیموری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۵۳.
۱۷. تفضلی، آذر، و مهین فضائلی جوان؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، از قرن اول تا چهاردهم هجری؛ آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲.
۱۸. جاجرمی، محمد بن بدر؛ مونس الأحرار في دقائق الأشعار؛ با مقدمه علامه محمد قزوینی، به اهتمام میر صالح طیبی، ۲ ج (با صفحه‌شمار پیاپی)، ج ۱: اتحاد، تهران، ۱۳۳۷؛ ج ۲: انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۰.
۱۹. جبوری، کامل سلمان؛ معجم الأدباء؛ من العصر الجاهلی حتى سنة ۲۰۰۲ م؛ ۷ ج، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۴ هـ. = ۲۰۰۳ م.
۲۰. جعفریان، رسول؛ تاریخ تشیع در ایران (از آغاز تا قرن دهم هجری)؛ ج ۳، ج ۳، انصاریان، قم، ۱۳۸۰.
۲۱. جُنْگ؛ دست‌نویس ش (Arabe 3423) کتابخانه ملی پاریس، ۸۴۹ هـ، ۴۴۵ برگ.
۲۲. جُنْگ؛ دست‌نویس مجموعه نظم و نثر کتابخانه مکرمین بن خلیل بن محمد الالبستانی ترکیه، ۱۶۵ برگ، فیلم ش ۲۶۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۲۳. جواد، مصطفی؛ «اصفهان، پایگاه ادبیات عربی در ایران و جایگاه نظام‌الدین اصفهانی»، ترجمه محسن محمدی فشارکی، فرهنگ اصفهان؛ ش ۱۵، بهار ۱۳۷۹، صص ۱۰۵ - ۱۱۶.
۲۴. جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام‌الدین الاصفهانی»، المجمع العلمی العراقی؛ ج ۱۰، ۱۹۶۳ م، صص ۶۹ - ۹۴.
۲۵. جواد، مصطفی؛ «اصفهان معقل الأدب العربی و نظام‌الدین الاصفهانی»، دانشکده الهیات و معارف اسلامی؛ س ۱، ش ۱، اسفند ۱۳۴۵، صص ۵۲ - ۷۵.

۲۶. حکیمیان، ابوالفتح؛ فهرست مشاهیر ایران از آغاز دورانهای افسانه‌ای تا زمان حاضر؛ ۲ ج، دانشگاه ملی ایران، تهران، ۱۳۵۷.
۲۷. حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر؛ تاریخ‌گزیده؛ تحقیق عبدالحسین نوائی، ۲ ج، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲.
۲۸. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین؛ تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر؛ با مقدمه جلال‌الدین همائی، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، ۴ ج، ۳، ختام، ۱۳۶۲.
۲۹. خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین؛ روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات؛ ۸ ج، اسماعیلیان، قم، ۱۳۴۹.
۳۰. خیامپور، عبدالرسول؛ فرهنگ سخنوران؛ ۲ ج، طلایه، تهران، ۱۳۷۲.
۳۱. دانش پژوه، محمد تقی؛ فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ ۳ ج، ج ۱: دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۸؛ ج ۲: فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۳.
۳۲. دانش پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ فهرستواره کتابخانه مینوی، و کتابخانه مرکزی پژوهشگاه (خطی، عکسی، میکروفیلم، یادداشتها)؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
۳۳. دانش پژوه، محمد تقی، و ایرج افشار؛ نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در باره نسخه‌های خطی؛ ج ۲، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۱.
۳۴. دولت آبادی، عزیز؛ «آشنایی با جنگ نخبوانی»، نشریه کتابخانه ملی تبریز؛ ش ۱۶، صص ۹۶ - ۱۲۰.
۳۵. دهخدا، علی اکبر؛ لغت‌نامه؛ ۲۰ ج (با صفحه‌شمار پیاپی)، دانشگاه تهران با همکاری انتشارات روزنه، تهران، ۱۳۷۲.
۳۶. زیدان، جرجی؛ تاریخ آداب اللغة العربیة؛ ۲ ج، دار مکتبه الحیاة، بیروت، ۱۹۸۳ م.
۳۷. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ فهرست مستند اسامی مشاهیر و مؤلفان؛ ویراست سوم، به کوشش مرضیه هدایت و شهره دریائی، با همکاری راضیه رحیمی‌پور و مریم حاتمی، ۲ ج، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۸۲.
۳۸. سید، فؤاد؛ فهرس المخطوطات المصوّرة؛ الجزء الأول، معهد المخطوطات العربیة، القاهرة، ۱۹۸۸ م.
۳۹. سید یونسی، میر ودود؛ فهرست کتابخانه ملی تبریز، کتب خطی اهدایی حاج محمد نخبوانی شامل ۵۲۸ جلد؛ ۲ ج، کتابخانه ملی تبریز، تبریز، ۱۳۴۸.
۴۰. شبستری، عبدالحسین؛ مشاهیر شعراء الشیعة؛ ۵ ج، المکتبة الأدبیة المختصة، قم، ۱۴۲۱ هـ.

۴۱. شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین؛ إحقاق الحقّ وإزهاق الباطل؛ چ سنگی (قطع رحلی، بدون صفحه‌شمار)، کتابت ابوالقاسم الخوانساری، تهران، [۱۲۷۵].
۴۲. شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین؛ مجالس المؤمنین؛ ج ۲، ج ۳، اسلامیه، تهران، ۱۳۶۵.
۴۳. شبیبی، کامل مصطفی؛ دیوان الدّوایت فی الشّعر العربی (فی عشرة قرون)؛ منشورات الجامعة اللیبیة - کلیة التّربیة، طرابلس، ۱۳۹۲ هـ. = ۱۹۷۲ م.
۴۴. شیخ بهائی، محمّد بن حسین؛ الکشکول؛ صححه و علّق علیه محمّد صادق نصیری، ۲ مج، شرکت طبع و نشر، قم، [۱۳۳۷ = ۱۳۷۷ هـ].
۴۵. صاحب جواهر، عبدالعزیز؛ آثار الشّیعة الإمامیة؛ ج ۴: ترجمه علی جواهر الکلام، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، مطبعه مجلس، تهران، ۱۳۰۷.
۴۶. صالحی، محمّد بن نجم‌الدین؛ سفینه الصّالحی الکبری؛ دست‌نویس ۴۲۳۶ کتابخانه ملیّی پاریس، ۱۰۳۸ هـ، ۲۹۲ برگ.
۴۷. صایلی، آیدین؛ «خواجه نصیر طوسی و رصدخانه مراغه»، دانشکده ادبیات تهران؛ س ۲، ش ۴، تیرماه ۱۳۳۵، صص ۵۸ - ۷۲.
۴۸. صدرائی خویی، علی؛ «قاضی نظام‌الدین اصفهانی»، حوزه اصفهان؛ س ۱، ش ۱، بهار ۱۳۷۹، صص ۹۰ - ۱۰۲.
۴۹. صفا، ذبیح‌الله؛ تاریخ ادبیات در ایران؛ ج ۵ (در ۸ مج)، ج ۷، فردوس، تهران، ۱۳۶۹.
۵۰. عبدالعزیز کاشانی؛ روضة الناظر و نزهة الخاطر؛ دست‌نویس ش ۳۰۴۷ کتابخانه ملیّی تبریز، سده هشتم هجری، ۲۲۴ برگ.
۵۱. عمادی حائری، سیّد محمّد؛ «عزالدین عبدالعزیز کاشی: شناسایی، کتابشناسی، نسخه‌جویی»، نسخه‌پژوهی؛ دفتر دوم، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابل، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۴، صص ۳۸۱-۳۹۵.
۵۲. فانی زنوزی، محمّد حسن بن عبدالرسول؛ ریاض الجنة؛ دست‌نویس ش ۳۵۷۸ کتابخانه ملیّی تبریز، ۵۷۱ برگ.
۵۳. فرزانه، محسن؛ نقد و بررسی رباعیهای عمر خیّام؛ فروردین، تهران، ۱۳۵۶.
۵۴. فقیه ایمانی، مهدی؛ تاریخ تشیّع اصفهان، از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم، [ناشر: مؤلف]، [بی‌جا]، ۱۳۷۴.
۵۵. کاتبی قزوینی، فتح‌الله؛ جنگ مهدوی، تاریخ کتابت از ۷۵۳ قمری به بعد؛ چ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه دکتر اصغر مهدوی، تهیه فهرستها مهدی قمی نژاد، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۰.
۵۶. کاظمی، عبدالنبی بن علی؛ تکملة الرجال؛ تحقیق و تقدیم السیّد محمّد صادق بحر العلوم، ۲ ج، مطبعة الاداب، النجف الأشرف، [۱۳۱۸ هـ].

۵۷. کامگار پارسی، محمد؛ رباعی و رباعی سرایان از آغاز تا قرن هشتم هجری؛ به کوشش اسماعیل حاکمی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۲.
۵۸. کحّاله، عمر رضا؛ معجم المؤلفین، تراجم مصنفی الکتب العربیة؛ ۱۵ ج، مکتبه الترقی، دمشق، ۱۳۷۶ هـ. = ۱۹۵۷ م.
۵۹. کمال‌الدین اسماعیل، اسماعیل بن محمد؛ دیوان، بانضمام رسالة القوس؛ به اهتمام حسین بحر العلومی، دهخدا، تهران، ۱۳۴۸.
۶۰. گلستانه، محمود بن محمود؛ انیس الوحدة و جلیس الخلوّة؛ ضمن مجموعه دست‌نویس ش ۳۷۳۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، سده هشتم هجری، ۱۳۷ برگ، از برگ ۹ (ر) تا ۱۲۹ (پ).
۶۱. مافزوخی، مفضل بن سعد؛ ترجمه محاسن اصفهان؛ ترجمه حسین بن محمد بن ابی‌الرضا آوی، به اهتمام عباس اقبال، (ضمیمه) مجله یادگار، تهران، ۱۳۲۸.
۶۲. مجموعه و جنگ رسائل؛ دست‌نویس ش ۱۴۴۷ کتابخانه حمیدیه ترکیه، ۷۵۰ و ۸۱۱ هـ، ۴۲ برگ، فیلم ش ۱۹۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۶۳. محقق، مهدی؛ هزار و پانصد یادداشت در مباحث لغوی و ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام؛ مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل، تهران، ۱۳۷۸.
۶۴. محمد بن قاسم بن یعقوب؛ روض الأخیار المنتخب من ربیع الأبرار؛ بولاق، مصر، ۱۲۷۹ هـ. = ۱۸۶۲ م.
۶۵. مدرّس رضوی، محمد تقی؛ احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی؛ ج ۲، اساطیر، تهران، ۱۳۷۰.
۶۶. مدرّس، محمد علی؛ ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة أو اللقب، یا کنی و القاب؛ ج ۸ (در ۴ مج)، ج ۴، خیام، تهران، ۱۳۷۴.
۶۷. مدرّسی، محمد؛ سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، به انضمام بعضی از رسائل و مکاتبات وی؛ امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳.
۶۸. مهدوی، مصلح‌الدین؛ تذکرة القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان؛ تقفی، اصفهان، ۱۳۴۸.
۶۹. میرافضلی، علی؛ رباعیات خیام در منابع کهن؛ مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۲.
۷۰. میرافضلی، علی؛ «قاضی نظام‌الدین اصفهانی و رباعیات او»، معارف؛ س ۱۹، ش ۲ (ش) پیاپی ۵۶، مرداد - آبان ۱۳۸۱، صص ۲ - ۲۵.
۷۱. ناصیف، امیل؛ أروع ما قیل من الرباعیات؛ دار الجیل، بیروت، ۱۴۱۳ هـ. = ۱۹۹۳ م.
۷۲. نراقی، احمد بن محمد مهدی؛ الخزائن؛ تحقیق حسن حسن‌زاده آملی و علی‌اکبر غفّاری، علمیّه اسلامیّه، تهران، ۱۳۸۰ هـ.

۷۳. نظام اصفهانی، محمود؛ دیوان نظام‌الدین محمود قمر اصفهانی؛ به اهتمام تقی بینش، دانشگاه مشهد، مشهد، ۱۳۶۳.
۷۴. نظام‌الدین اصفهانی، محمد بن اسحاق؛ دیوان المنشآت؛ دست‌نویس ش ۲۳۱۵ کتابخانه احمد ثالث (تویقاپوسرای) ترکیه، ۷۱۰ هـ، ۲۲۶ برگ، فیلم ش ۳۲۹ کتابخانه دانشگاه تهران.
۷۵. نظام‌الدین اصفهانی، محمد بن اسحاق؛ دیوان المنشآت؛ دست‌نویس ش "Arabe 3174" کتابخانه ملی پاریس، ۷۳۷ هـ، ۱۴۱ برگ.
۷۶. نظام‌الدین اصفهانی، محمد بن اسحاق؛ رباعیات نظام‌الدین الأصفهانی (نخبة الشّارب و عجاله الرّاکب)؛ حقّقها و قدّم لها کمال أبودیّب، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۳.
۷۷. نظام‌الدین اصفهانی، محمد بن اسحاق؛ نخبة الشّارب و عجاله الرّاکب؛ دست‌نویس ش «465 Arabic» کتابخانه رایلند (The John Ryland Library) در منچستر انگلستان، [بی تا]، ۵۱ برگ، فیلم ش ۳۱۸۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۷۸. نفیسی، سعید؛ تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری؛ ۲ ج، فروغی، تهران، ۱۳۶۳.
۷۹. هاشم پور سبحانی، توفیق، و حسام‌الدین آق سو؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
۸۰. هاشمی سندیلوی، احمد علی؛ تذکرة مخزن الغرائب؛ به اهتمام محمد باقر، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۲ (= ۱۹۹۴ م.).